

ONDERZOEKSRAPPORTAGE

Cultuurhistorisch onderzoek stadspuut en
Onze-Lieve-Vrouwehuisje op de Markt
te 's-Hertogenbosch

1. Aanleiding

1.1. het initiatiefvoorstel van 13 december 2011

Op 13 december 2011 heeft de Raad een initiatiefvoorstel aangenomen betreffende het puthuis en het zogenoemde “Mariakapelletje” op de Markt van ‘s-Hertogenbosch. De punten 1, 2 en 3 van dit initiatiefvoorstel luiden als volgt:

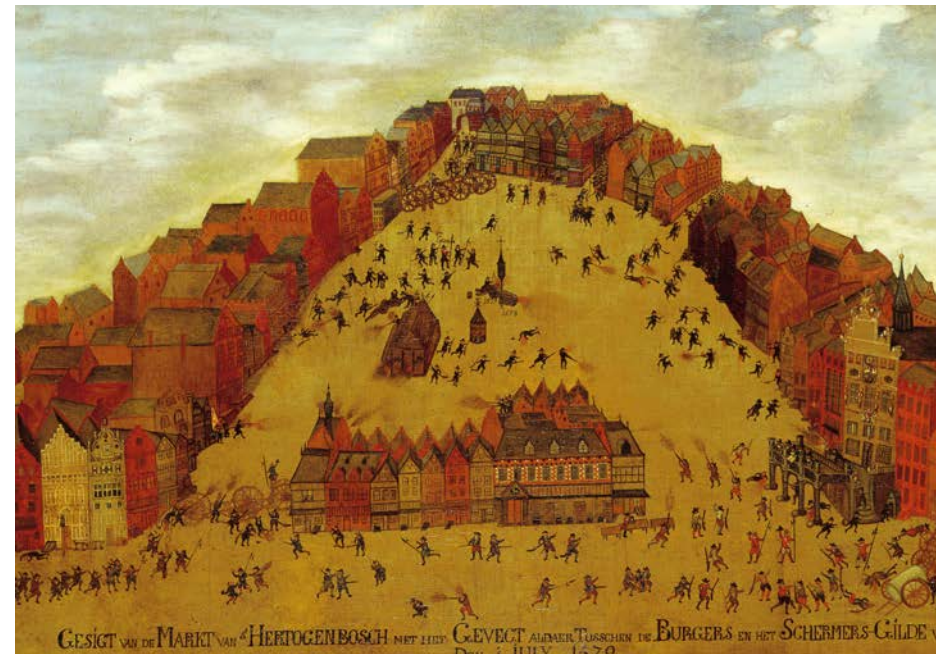
1. dat het Puthuis en het Mariakapelletje terugkeren op de Markt.
2. dat de verschijningsvorm van het nieuwe Puthuis en het Mariakapelletje op de Markt gebaseerd is op gedegen historisch onderzoek dat de basis vormt voor het ontwerp.
3. dat het College de Raad op basis daarvan een definitief voorstel voor de bouw van een nieuw Puthuis en Mariakapelletje voorlegt, waarbij inzicht wordt gegeven in de bijdragen die partijen uit de Bossche samenleving willen leveren en de wijze waarop deze bijdragen zijn geborgd.

Wethouder Eigenman heeft bij die gelegenheid de opdracht voor dit onderzoek als volgt verwoord:

“Het College is bereid om hetgeen in besluit 2 en 3 is verwoord, uit te voeren. Dat wil zeggen onderzoek te doen naar het op historische wijze terugbouwen van een puthuis. Laten we de late Middeleeuwen daarbij als ijkpunt nemen. Het moment dat daarvoor gekozen wordt is arbitrair maar in het initiatiefvoorstel wordt een voorzet gegeven. Het onderzoek zal ook een uitspraak doen of het puthuis wel of niet met een kapel gecombineerd moet worden. De combinatie is onderdeel van het onderzoek naar de historische verwijzing naar het verleden.”

Het voorliggende onderzoek geeft invulling aan punt 2 van het initiatiefvoorstel. Dit onderzoek levert het gedegen historisch onderzoek, dat de basis kan vormen voor het ontwerp.

Voor de inhoud van het onderzoek is nog een aantal andere opmerkingen, die in de Raad gemaakt zijn, van belang. Het zichtbaar maken en zo mogelijk

1 Het schilderij van het Schermersoproer, 1579, met centraal op de Markt een wachthuis, de stadspuut en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje.

aanlichten van de alleroudste ondergrondse resten van de stadspuut, die onder de grond nog aanwezig zijn, wordt als een bijzondere kwaliteit gezien. De vraag is nu of er een cultuurhistorisch verantwoord ontwerp denkbaar is, waarin dit kan worden gerealiseerd. Het laatmiddeleeuwse puthuis dat we kennen van de schilderijen “De Lakenmarkt” en “Het Schermersoproer” lijkt voorzien van dichte luiken. Is er misschien een versie geweest die wel open was?

Voorts is in de Raad gediscussieerd over het Mariakapelletje als religieus symbool. Cultuurhistorisch gezien was er aanleiding om te veronderstellen dat dit bouwwerk oorspronkelijk niet als zodanig is neergezet, maar een andere functie had. Ook dit is in dit onderzoek nader uitgezocht.

1.2. Doel en verloop van het onderzoek

Doel van dit onderzoek is, om informatie aan te dragen die kan bijdragen aan een cultuurhistorisch verantwoord ontwerp voor de herbouw van de stadspuut op de Markt, al of niet in combinatie met een “Mariakapelletje” (Omdat uit archiefonderzoek is gebleken, dat dit object “Onze-Lieve-Vrouwehuisje” werd genoemd, zullen we in de rest van dit rapport deze naam gebruiken).

Om dit doel te bereiken is gedurende het onderzoek een aantal stappen gezet, die uiteindelijk tot de hieronder benoemde varianten hebben geleid.

Allereerst is archiefonderzoek gedaan om zoveel mogelijk te weten te komen over de gedaanten die de stadspuut heeft gehad, en of er misschien andere varianten zijn dan de reeds bekende. Dat onderzoek heeft veel boeiende nieuwe informatie opgeleverd, maar geen nieuwe onbekende varianten. Tegelijkertijd is door een typologisch onderzoek naar putten en puthuizen elders veel kennis opgedaan die kan bijdragen aan een cultuurhistorisch verantwoorde herbouw.

Vervolgens is er gekeken of we over voldoende informatie beschikken om de stadspuut van het schilderij van De Lakenmarkt terug te bouwen. Het is het enige puthuis dat - cultuurhistorisch gezien - gecombineerd kan worden met het Onze-Lieve-Vrouwehuisje. Daarom is tegelijkertijd uitgezocht of hiervan ook voldoende bekend is voor eventuele herbouw. Bovendien is bekeken wat de beide bouwwerken eigenlijk met elkaar te maken hadden. De uitkomst daarvan is, dat een historisch verantwoorde herbouw mogelijk blijkt te zijn, en dat beide bouwwerken inderdaad met elkaar te maken hebben.

Vanuit cultuurhistorisch perspectief mag de vraag worden gesteld of de laatmiddeleeuwse stadspuut nog wel zou passen bij de huidige verschijningsvorm van de Markt. De huidige bouwstijl van de Markt is in hoofdzaak negentiende-eeuws en van een iets grotere schaal dan in de late middeleeuwen. Daarom is ook gekeken of de achttiende-eeuwse stadspomp, die er tot de definitieve sloop in 1871 heeft gestaan, een goed alternatief zou zijn voor een cultuurhistorisch verantwoorde herbouw op deze plek. Uitkomst daarvan blijkt te zijn, dat herbouw van de achttiende-eeuwse stadspomp cultuurhistorisch verantwoord kan, en redelijk aansluit bij de huidige architectuur van de Markt.

2 Het schilderij van het Schermersoproer, 1579, met centraal op de Markt een wachthuis, de stadspuut en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje.

Het is bij herbouw van de achttiende-eeuwse stadspomp niet goed mogelijk de authentieke (archeologische) resten van de put van boven af zichtbaar te houden. Bij de laatmiddeleeuwse variant met de luiken is deze wens ook niet optimaal uitvoerbaar. Het zichtbaar maken en houden van deze resten wordt belangrijk geacht en is een onderwerp dat nader moet worden bestudeerd. Zo moet de vraag worden gesteld of het ook mogelijk is een put in negentiende-eeuwse stijl te herbouwen, waar je wel van bovenaf in kunt kijken. In onze stad heeft zo'n put er nooit gestaan. Daarom is onderzoek gedaan naar fraaie voorbeelden uit andere steden, die mogelijk inspiratiebron kunnen zijn voor een nieuw ontwerp in negentiende-eeuwse stijl.

Tot slot is er altijd nog de mogelijkheid om een cultuurhistorisch verantwoorde, eigentijdse variant van de put te ontwerpen. Ook op dit punt is onderzoek gedaan naar inspirerende voorbeelden van elders, maar helaas is op dat punt niet zoveel bruikbaar gevonden.

Uit bovenstaande blijkt dat voor een definitieve keuze vanuit cultuurhistorisch perspectief veel afhangt van de vraag of er bij een herbouw van een put of pomp nog voldoende samenhang is met de architectuur en de schaal van de huidige markt. Om die reden zijn de verschillende varianten in een 3D-perspectief gezet tegen de achtergrond van de huidige markt. Zo kunnen ze goed worden vergeleken. Extra is het perspectief met het puthuis uit 1979. Dat is niet cultuurhistorisch verantwoord, omdat het een eigen ontwerp is uit die tijd en nauwelijks gebaseerd op cultuurhistorische bronnen. Toch is het toegevoegd als referentiebeeld, omdat de meeste mensen het nog kennen zoals het er stond. Dat maakt het vergelijken gemakkelijker.

3 Op het stadsgezicht van Van Wijngaerden uit het midden van de vijftiende eeuw, zijn als enige bouwwerken op de Markt, weliswaar summier, de stadspout en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje aangegeven (uitsnede).

4 Op deze gravure van het Schermersoproer (1579) is te zien dat in de tweede helft van de zestiende eeuw een wachthuis werd gebouwd als derde bouwsel op de Markt, naast de stadspout en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje (uitsnede).

2. Bronnen voor een cultuurhistorisch verantwoorde herbouw

Voor het onderzoek naar een betrouwbare herbouw van de stadspuit, de stadspomp of het Onze-Lieve-Vrouwehuisje staat ons slechts een beperkt aantal bronnen ter beschikking. Daar in de gehele rapportage wordt verwezen naar deze bronnen, worden zij vooraf kort toegelicht.

Schilderijen

Op de Markt werd ook in de middeleeuwen lakenmarkt gehouden. Een onbekende schilder vervaardigde omstreeks 1530 het schilderij *“De Lakenmarkt”*, nu in het Noordbrabants Museum. Centraal op het paneel zijn de stadspuit, voorzien van een behuizing met stadswapen en een bekroning met een gekroonde tweekoppige adelaar zichtbaar, alsmede de schandpaal met het ‘heilig huisje’, De afbeelding van het schilderij *“De Lakenmarkt”* is in de gehele Nederlanden en ook daarbuiten bekend. Het schilderij dient vaak als illustratie van de ‘koop- en handelsgeest’ in de Nederlanden of in de vele boeken over Jeroen Bosch en is een icoon op zich geworden.

Een tweede paneel dat de Bossche Markt als onderwerp heeft, dateert van kort voor 1600, en verbeeldt het zogenaamde *“Schermersoproer”* dat zich in 1579 op de Markt had voltrokken. Het stadsbestuur maakte in dat jaar op het bordes van het stadhuis bekend dat de stad zich aansloot bij de Unie van Utrecht en de Opstandige Gewesten die stredden tegen de Spaanse overheersing en voor vrijheid van het nieuwe geloof. Er klonken onmiddellijk schoten: het begin van het Schermersoproer. Bij deze kleine burgeroorlog op de Markt vielen 42 doden en 120 gewonden. Het stadsbestuur ging overstag, herriep zijn verbond met de Unie van Utrecht en sloot zich aan bij de tegenhanger, de Spaansgezinde Unie van Atrecht. Dit Schermersoproer is als ware het een stripverhaal ‘vastgelegd’ door Jan van Diepenbeeck en naast de gevechten zien we ook de stadspuit, een wachthuis en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje op de schandpaal. Hoewel minder gedetailleerd dan het schilderij van *“de Lakenmarkt”*, bevestigt dit tweede schilderij de gestalte, locatie en omvang van zowel de stadspuit als het Onze-Lieve-Vrouwehuisje. Op diverse latere schilderijen en prenten zijn de opvolgers van de bouwsels op de Markt te zien.

5 Het schilderij van *De Lakenmarkt* (circa 1530, Noordbrabants Museum).

Archiefonderzoek

Ten behoeve van dit cultuurhistorisch onderzoek is een groot aantal historische archiefbronnen opnieuw geraadpleegd en geordend. De uitgebreide toelichting op de uitkomsten van dit onderzoek is als bijlage integraal overgenomen in deze rapportage. Omdat zowel de stadspuit als het Onze-Lieve-Vrouwehuisje stedelijke bouwwerken waren, en de bouw, reparaties en vernieuwing ervan dus door de stad werden bekostigd, zijn veel relevante gegevens terug te vinden in de stadsrekeningen uit die tijd. Verder leverde het onderzoek van de rekeningen van het “Blok van de Markt” veel gegevens op, omdat deze instelling was belast met het dagelijks onderhoud van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje.

Verder is in het stadsarchief een ontwerp-tekening bewaard van de stadspomp, die in 1761 op de plaats van de stadspuit werd gebouwd.

Archeologisch onderzoek

In 1977 vond op de Markt een belangwekkend archeologisch onderzoek plaats. Behalve gegevens over de vroegste geschiedenis van de stad, leverde de opgraving ook de resten op van de middeleeuwse stadspuit. Er werd een ronde, bakstenen putschacht vastgelegd, met een natuurstenen binnenbekleding. Hier omheen werd de fundering van een zeshoekige stoep gevonden. Op enkele meters van de put trof men een zeer zware fundering aan van een paal, die destijds in een gemetseld gat van 39 x 39 cm ingeklemd moet zijn geweest. Mogelijk gaat het om de fundering van het Mariakapelletje, of van een andere schandpaal of kaak. Bij een onderzoek in 2008 werden even verderop aanwijzingen gevonden voor de voorganger van een eerdere, vijftiende-eeuwse put.

6 Vroeg-negentiende-eeuwse prent van de Markt met rechts de monumentale stadspomp (maker onbekend).

7 Foto van de in 1977 opgegraven putschacht op de Markt, waaromheen de zeshoekige fundering van de stadspuit van 1520.

Een bekroning als museumstuk

In het Londense Victoria&Albertmuseum wordt een puntdakbekroning bewaard die volgens de daar aanwezige documentatie afkomstig is van de Bossche stadspuut. Deze bekroning bevat, net als die op het schilderij van De Lakenmarkt zichtbaar is, een keizerskroon en een dubbelkoppige adelaar. De bekroning zal uit het einde van de zestiende eeuw dateren en zal de op het schilderij zichtbare versiering hebben vervangen.

Puthuizen en pompen elders

Tenslotte zijn er in de landen om ons heen - in Nederland is niets vergelijkbaars bewaard - putten, puthuizen, pompen en schandpalen aanwezig die ons nog nuttige informatie kunnen verschaffen voor de historisch betrouwbare herbouw van de Bossche stadspuut. Historische afbeeldingen van bijvoorbeeld Marktpleinen van Nederlandse steden kunnen ons dichterbij huis van informatie voorzien, door de verdwenen bouwsels te vergelijken met de Bossche situatie.

8 De puthuisbekroning in het Londense Victoria and Albertmuseum, met details van de dubbelkoppige adelaar (boven) en de leeuwenkopjes (links).

3. overzicht van putten en andere bouwsels op de Markt

3.1 putten, schandpalen en Mariahuisjes op de Markt; chronologisch overzicht

De vroegste (bekende) gegevens over waterputten op de Markt zijn afkomstig van ter plaatse uitgevoerd archeologisch onderzoek. Al in de veertiende eeuw blijkt er een *waterput* te zijn gegraven op de Markt. Deze had echter een andere plaats dan de latere putten en was ten opzichte daarvan meer in de richting van de Moriaan gelegen. In het midden van de vijftiende eeuw, of iets later, werd een *eerste put*, van ongeveer 4 tot 5 meter diep, aangelegd op de plaats die nu nog steeds is gemarkeerd in de bestrating. Deze eerste stenen stadspuit was al voorzien van een puthuis en een vergaarbak, en hoogstwaarschijnlijk ook al versierd met een kroon en adelaar. Hoe het er precies heeft uitgezien, is onbekend.

Vanaf 1498 zijn we ingelicht over het bestaan van een ‘onser liever vrouwen huysken’ vlak naast de stadspuit.

Het is niet uitgesloten dat er al lang voor die tijd een plek van devotie was naast de put. Al in de oudheid werden heiligdommen naast putten of bronnen geplaatst om hiermee de zuiverheid van het water als eerste levensbehoefte te bewerkstelligen. Vaak ging het om de patroon van de stad, zoals blijkt uit het Venusbeeld dat in Pompeï bij de belangrijkste bron werd geplaatst. In talloze Europese steden zijn er nog putten, bronnen en fonteinbekenden, waarop heiligenbeelden zijn geplaatst. In de middeleeuwen verscheen vaak een Mariabeeld bij de put. In Roermond wordt nog het vijftiende-eeuwse beeld van de “Maria op de put” bewaard. In ’s-Hertogenbosch was Maria niet alleen lokaal sterk vereerd; zij was ook de patrones en symbool van de stad. De plaatsing door de stad van een Mariabeeld bij de Bossche stadspuit is daarom welhaast een vanzelfsprekende zaak. De stadspuit en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje vormen een twee-eenheid, zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden. Zoals zal blijken deed de paal, waarop het Onze-Lieve-Vrouwehuisje stond, ook dienst als schandpaal.

9 Het schilderij van De Lakenmarkt (circa 1530, Noordbrabants Museum). Uitsnede met de stadspuit van 1520, de bekroning en ernaast het Onze-Lieve-Vrouwehuisje op de paal die ook dienst deed als schandpaal (kaak).

1498: het 'Onze-Lieve-Vrouwehuisje' vernieuwd

De vroegste vermelding van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje, dat er dan blijkbaar al enige tijd staat, stamt uit 1497-1498, wanneer een stedelijk mandement wordt gepubliceerd door het op te hangen 'opde merct aent pyron van onser liever vrouwen huysken'. Met een pyron wordt doorgaans een (stenen) zuil bedoeld en de naam leeft als 'perroen' nog steeds voort als aanduiding van schandpalen, marktkruizen en stedelijke wapenzuilen op markten in voornamelijk het Maasland, bijvoorbeeld in Maastricht en Luik (afb.). In Valkenburg staat nog een vroeg zestiende-eeuwse natuurstenen perroen, een monoliet, met een klein kapelletje erop waarin een beeld van de stadspatroon, de Heilige Nicolaas is geplaatst (afb.10). Vaak worden perroens bekroond door (markt)kruizen, zoals ook op spits van de Bossche 'pyron'. In Sint-Truiden draagt de perroen op de Markt een dubbelkoppige adelaar als waardigheidsteken van de stad, maar is deze wel op slechts twee meter van het Mariabeeld in de stadhuisgevel geplaatst (afb.11).

De vermelding uit 1497-1498 en het gebruik van de benaming pyron, is hiermee tevens een eerste aanwijzing voor het dubbelgebruik van dit bouwsel, dat in hetzelfde jaar 1498 ingrijpend wordt vernieuwd. Dan betaalt de stad namelijk de bouwmeester van de Sint-Jan, Jan Heyns, het enorme bedrag van 36 Rijnguldens voor de levering van natuursteen en de bouw van de kaak (schandpaal) en het basement (voet) ervan: 'van dat hy den voet ende dat steenwerck vander kaken gemaict heeft ende den steen dair toe geleverd'. De hoge som kan te maken hebben met de levering van een kostbare natuurstenen zuil, een monoliet. Waarschijnlijk hebben we te maken met de vernieuwing van de bestaande zuil, waarop het Onze-Lieve-Vrouwehuisje was geplaatst. Deze kan heel goed geplaatst, ingeklemd, zijn geweest in de genoemde zware fundering die in 1977 vlak naast de put is opgegraven.

Het is dan dit vernieuwde Onze-Lieve-Vrouwehuisje dat vermoedelijk te zien is op het schilderij van De Lakenmarkt uit 1530. Juist het ontbreken van een derde bouwsel (een stenen kaak) op dit schilderij en op dat van het Schermersoproer bevestigt het idee dat het kapelletje en de genoemde kaak hetzelfde bouwwerk zijn. Bovendien is

- 10 De perroen (schandpaal) in Valkenburg (L) met het heiligenhuisje er bovenop.
- 11 De perroen met dubbelkoppige adelaar en het Mariabeeld bij het stadhuis van Sint-Truiden (B).
- 12 Gotische schandbaal in Gdansk (P).
- 13 Tekening (onbekende herkomst) van een schandpaal, met daarop een huisje.

op de Lakenmarkt overduidelijk de halsboei zichtbaar, die aan de zuil van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje hangt en de dubbelfunctie bevestigt. Tenslotte is van te verwachten onderhoudsposten voor een zelfstandige kaak is in de stadsrekeningen niets terug te vinden, in tegenstelling tot de vele posten voor onderhoud en herstel aan het Onze-Lieve-Vrouwehuisje en de stadspuit. Wel moet worden opgemerkt dat de zuil van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje dat op het schilderij van de Lakenmarkt zichtbaar is, van hout lijkt te zijn geschilderd. Het is natuurlijk niet meer na te gaan of de zuil omstreeks 1530 inderdaad van hout was, of dat we kijken naar een interpretatie van de zestiende-eeuwse schilder.

De combinatie van twee betekenissen, als religieus object en als stadsgericht, van hetzelfde bouwsel lijkt naar huidige maatstaven op zijn minst merkwaardig, maar was dat destijds zeker niet. Uit de stadsrekeningen van 1529/1530 blijkt dat een man in een mand aan de kaak werd gehangen en in 1537 werd een vrouw aan de kaak gesteld. Blijkbaar was deze vrouw met de halsboei geketend aan de pilaar, met vlak boven haar de gestalte van Maria, waaraan op deze wijze eenvoudig om vergiffenis kon worden gevraagd. Opvallend is dat op de schandplaats, met meerdere schandpalen, bij de Parijse Hallen ook een Mariabeeld prijkte (afb.).

1520-1522: een nieuwe stadspuit

Uit de stadsrekeningen van de jaren 1520-1522 blijkt dat de stadspuit op kosten van de stad ingrijpend wordt vernieuwd. In het najaar van 1520 plaatsten timmerlieden een stelling aan de stadspuit, wat het begin van de werkzaamheden markeert. De stenen opbouw van de putschacht werd gesloopt en vernieuwd in Naamse ('blauwe') steen, die werd geleverd door steenhouwer Gielis van Tricht.

Naast de steenhouwer werd er door timmerlieden gewerkt aan het puthuis. Zij werkten aan de houten opbouw met kap, die bovenop de natuurstenen putrand werd geplaatst. Begin 1522 werden de leien, maar liefst 3000 stuks, op het dak van het puthuis gelegd en zal de bouw grotendeels zijn voltooid. Rond het dak van het nieuwe puthuis werden gootjes gemaakt: 'vanden goetkens onder dack vanden putte maken'.

De kroon, die het puthuis letterlijk en figuurlijk bekroonde, werd samen met de adelaar verguld voordat hij werd geplaatst. Opmerkelijk is dat voor het maken van dit kostbare sieraad geen posten in de rekeningen worden gevonden, hetgeen zou kunnen betekenen dat de bekroning werd hergebruikt en ook al het eerste puthuis sierde. Ook andere bestaande elementen die blijkbaar nog niet hoefden te worden vervangen, werden opnieuw gebruikt. Zo blijkt uit de rekeningen dat de verstopte (stenen)

drakenhoofden, waar water doorheen hoorde te lopen, moesten worden opengeboord: 'omme die draeckxhoefden aenden putte die gestopt waren te drylen ende te openen'. De steenhouwer hakte door de natuursteen steen gaten voor de metalen pijpen, 'daer dwater inde backen doer loept aenden put opte merct staende'. De pijpen werden gegoten door een 'ketelaar', Aelbert Keteler de Oude. Het eindresultaat van al deze werkzaamheden is zichtbaar op het schilderij van De Lakenmarkt, dat ongeveer 10 jaar daarna werd vervaardigd (afb. detail). Helaas onzichtbaar op het schilderij, is het ophaalmechaniek dat in het puthuis werd aangebracht. Uit de stadsrekeningen bij de bouw, maar ook van latere reparaties, blijkt dat er een mechaniek was met kettingen waaraan emmers waren bevestigd en dat rondliep over rollen en raderen. In 1551/1552 werd een smid uit de Verwerstraat, Peter die Smit genoemd, die 'zekerem kettens ende rollen ende emers aenden puth gemaect' had. Waarschijnlijk was er een soort paternostersysteem, waarbij meerdere emmers aan een gesloten ketting waren bevestigd, die al ronddraaiend beneden het water opschepten en boven in een bak omkiepten. Het water moet dan via de genoemde pijpen en drakenkopjes in bassins zijn gelopen, waaruit geput kon worden. Waar zich de bassins en de drakenkopjes precies bevonden is onbekend; zij zijn ook niet zichtbaar op het schilderij.

1565-1567: reparaties aan het heilig huisje

In het zeshoekige Onze-Lieve-Vrouwehuisje op de pilaar stond het Mariabeeld. In 1565 werd in de zes openingen rond het beeld (nieuw) glas aangebracht door Cornelis Baltes, 'glaesmaker'. De glazen waren elk 'zeven voet' groot, maar het is niet duidelijk of dit een omvangsmaat of oppervlaktemaat is. Ook is het niet duidelijk of het Onze-Lieve-Vrouwehuisje voor die tijd ook al beglaasd is, of dat dit een nieuwe toevoeging is. Vanaf dit moment werden de kaarsen bij het Mariabeeld, waarvoor het 'Blok van de Markt' (de wijkvereniging) zorg droeg, in elk geval achter het glas gebrand. Al in 1567 moet de beglazing van het huisje worden gerepareerd door de huisvrouw van 'Peter die gelaesmaker' uit de Kerkstraat, hetgeen waarschijnlijk kan worden gerelateerd aan beschadigingen die werden toegebracht tijdens de Beeldenstorm in 1566.

1575: het puthuis wordt pomphuis

Het betrekkelijk kwetsbare systeem met kettingen en emmers werd in of kort voor 1575 vervangen door twee pompen. De blokrekening van 1576/1577 vermeldt dat de 'pompen aenden gemeynen put opte Merct' werden gerepareerd, zodat ze 'wat

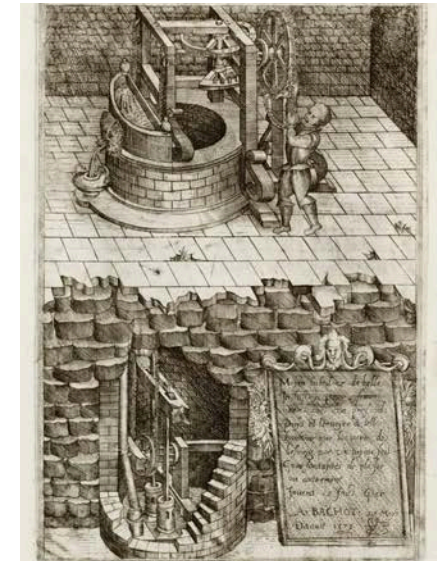
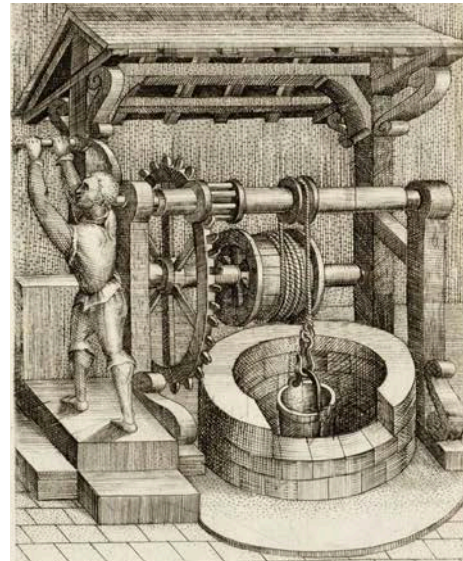
gemackelycker souden gaen'. De pompen brachten het water in de stadspuit naar boven via een buis met een zuiger, die op en neer ging wanneer de arm van de pomp op en neer werd bewogen of door het draaien van een rad (afb.). Het puthuis zelf bleef onveranderd, daar geen posten voor werkzaamheden bekend zijn. Ook het systeem van pijpen, drakenhoofdjes en opvangbassins bleef vermoedelijk intact. Buiten vele reparaties aan het mechaniek van de pompen en de ophanging ervan, werd het puthuis zelf in 1598 opgeknapt. Nog in 1605 werden 300 leien op het dak vernieuwd. Ook in 1605 blijkt dat de put zelf nog steeds open is aan de bovenzijde, want het blijkt nog steeds mogelijk om naast de pompen water te putten met emmers.

1598: opnieuw reparaties aan het heilig huisje

In 1598 blijkt het Onze-Lieve-Vrouwehuisje bouwvallig te zijn en moet het worden gerepareerd. Dat jaar liet het Blok van de Markt enige werkzaamheden uitvoeren aan het huisje. Een timmerman plaatste drie palen aan het 'Vrouwen huysken', en ook schoren. Nieuwe glazen werden in 'ons L. Vrouwe huysken', gemaakt door Heyman Artss, de glasmaker. Het lijkt of het huisje moest worden gestut, of dat het moest worden beschermd tegen bijvoorbeeld oorlogshandelingen. Enkele jaren later gebeurde dit weer, toen Antonis de Mandenmaker werd betaald voor het bekleden van het 'heijlegen huijsken met bandewerck', 'om inden miensten schade te coome.' Er werden door de mandenmaker stevige rijswerkbanden om het huisje aangebracht ter bescherming tegen inslaande kogels tijdens de belegering van de stad in 1603. Weer een paar jaar later, in 1606, werden de glazen van het 'hajiligen huijsken op de Merckt' opnieuw gerepareerd. Ook in 1611 en 1618 werden onderhoudswerkzaamheden verricht. In 1618 verkeerde het Onze-Lieve-Vrouwehuisje echt in vervallen toestand, zo is in de stadsrekeningen genoteerd. De blokmeesters van de Markt lieten het huisje wel weer herstellen maar het lukte vooralsnog niet om geld bij elkaar te krijgen voor nieuwbouw. Vanaf 1628 nam de stad ook de kosten voor het onderhoud voor haar rekening.

14 Twee zestiende-eeuwse prenten tonen een traditionele takelconstructie in een puthuis en de innovatieve pompinstallatie met zuigers; mogelijk werd in 1575 iets dergelijks in de Bossche stadspuit ingebouwd.

15 Schilderij van A. Van Beerstraten van het Bossche stadhuis met rechts het Onze-Lieve-Vrouwehuisje uit 1628 (zonder Mariabeeld) en een houten pomp

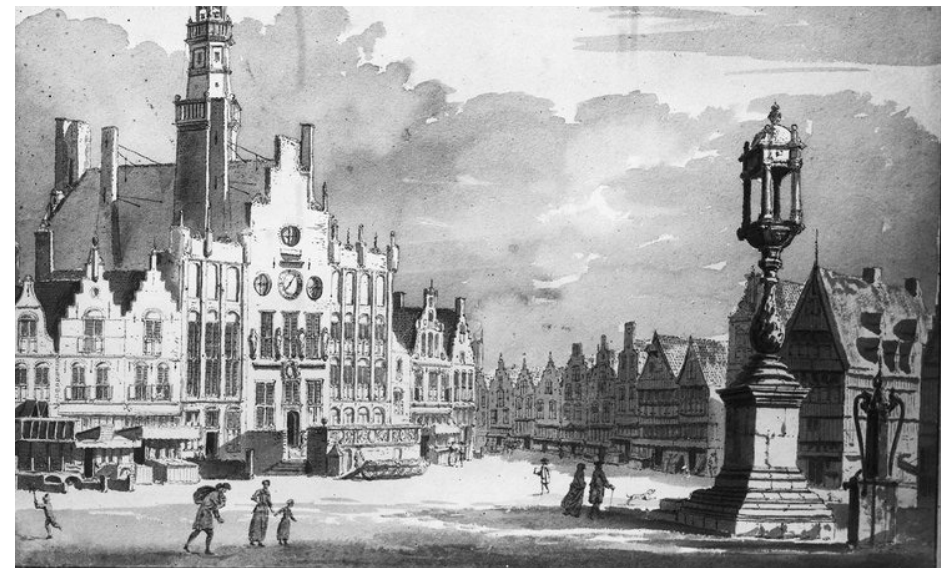

1628: een geheel nieuw Onze-Lieve-Vrouwehuisje

Vlak voordat de stad in 1629 in staatse handen kwam, werd in 1628 'ons L. Vrouwen huysken opte Merckt' op stadskosten geheel vernieuwd naar een houten model dat meester. Franchois Schreynerwercker voor de som van 6 gulden had gemaakt. Het zal niet op exact dezelfde plaats hebben gestaan als het oude huisje, want dat wordt uiteindelijk pas in 1632 afgebroken en afgevoerd. Metselaar Gerit Gielissen werkte drie dagen aan de fundering en voet van het nieuwe huisje, waarna hij de bestrating weer dicht legde. Blijkens de betalingen werd het nieuwe Onze-Lieve-Vrouwehuisje gebouwd door de steenhouwer Joris Dur (Deur), de meesterschrijnwerker Franchois Symons, de smid Henrick Cuysten, en Jan vanden Gevel, leverancier van het ijzerwerk. De totale kosten voor de stad bedroegen 182 gulden, 5 stuivers en 2 oortjes. Joris Deur was niet bepaald de eerste de beste steenhouwer. Hij leverde voor de Sint-Jan de grote pilaren onder het nieuwe orgel en de altaren onder het nieuwe oxaal. Bovendien werd hij betaald voor een niet uitgevoerd ontwerp voor een nieuw hoogaltaar in de Sint-Jan. Ook meester-schrijnwerker Francois Symons was geen onbekende; hij maakte in de Sint-Jan de orgelkasten van het grote nieuwe orgel en het kleine orgel op het oxaal.

Het nieuw gebouwde huisje is te zien op diverse tekeningen en schilderijen die vader en zoon Van Beerstraten tussen 1630 en 1665 van de Markt maakten (afb.). Het is een in barokke vormen uitgevoerde houten lantaarn op een zware vierkante natuurstenen sokkel. Het bouwsel lijkt sterk op een vergelijkbare lantaarn waarin een Mariabeeld staat, die op het plein naast de kathedraal van Sevilla is gebouwd (afb.). Getuige de tekeningen en schilderijen stond dit nieuwe Onze-Lieve-Vrouwehuisje niet ver van de plek waar in 1977 de mogelijke fundering van het oude huisje werd opgegraven. Het is maar de vraag of het Mariabeeld nog voor de reductie van de stad in 1629 was overgebracht naar de nieuwe huisvesting, want er zijn geen vermeldingen van. Het oude (grotendeels houten) kapelletje werd in 1632 afgebroken, toen timmerlieden 'veel besich geweest [zijn] met het affnemen ende te vervueren vant heiligen huysken'. Ook in 1632 liet het stadsbestuur een nieuwe geselpaal of kaak maken, zo blijkt uit de stadsrekeningen. Blijkbaar deed de oude pilaar onder het huisje tot de sloop ervan nog dienst als schandpaal, en was het nieuwe huisje daarvoor ongeschikt.

16-17 Twee tekeningen van a. van Beerstraten van de Markt met het nieuwe Onze-Lieve-Vrouwehuisje vanuit twee gezichtspunten.

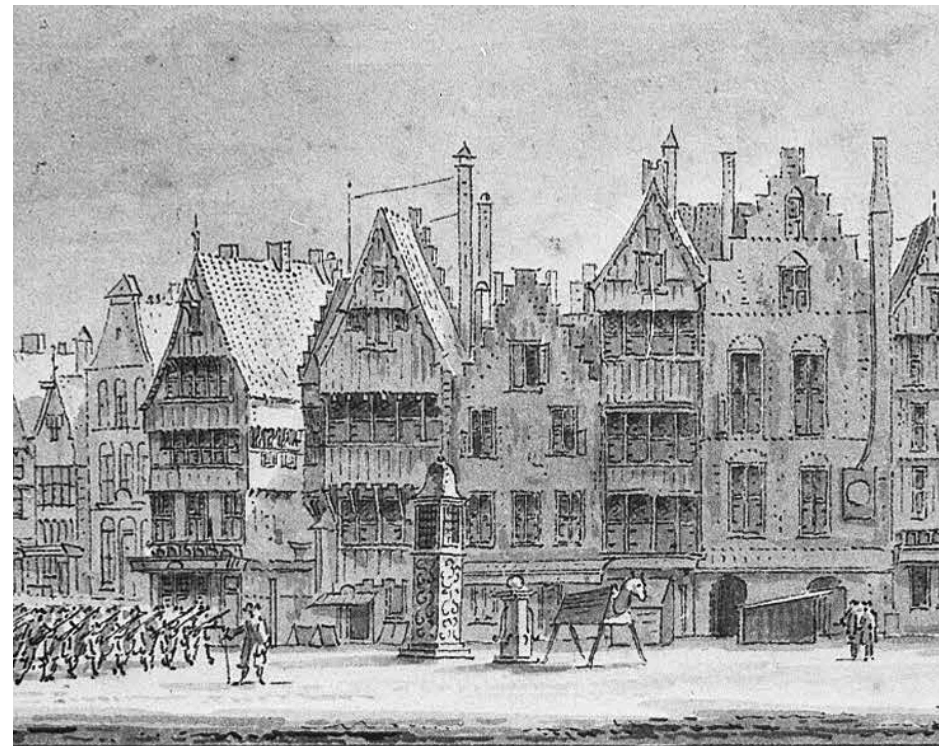
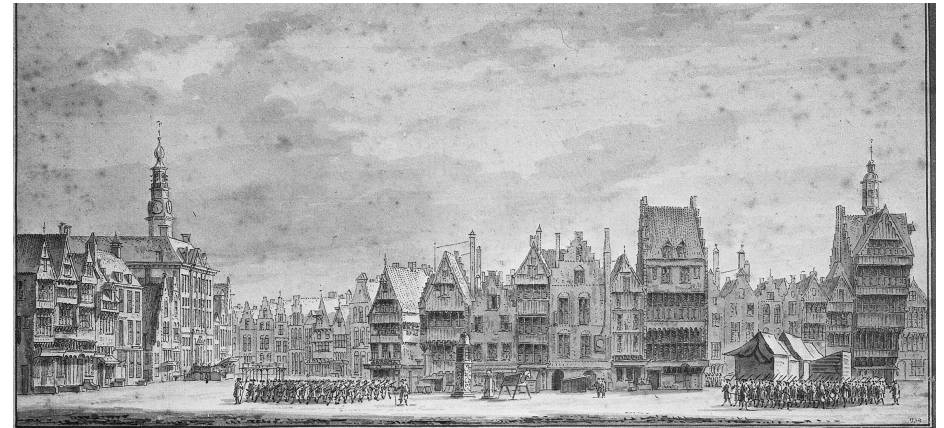

Het nieuwe Onze-Lieve-Vrouwehuisje is op de tekeningen en schilderijen steeds leeg, maar dit is volkomen logisch omdat het nieuwe protestantse stadsbestuur zeker geen Mariabeeld op de Markt zou dulden, en zeker niet in een door de stad gefinancierde context. Het zeventiende-eeuwse huisje werd vermoedelijk ergens in de tweede helft van de zeventiende eeuw afgebroken, want het komt dan niet meer voor op tekeningen en prenten van de Markt.

1632: sloop van het puthuis; een nieuwe stadspomp

In 1632 werden de pompen, de natuurstenen opbouw van de put en het gehele puthuis gesloopt. In een kwitantie uit 1632 is te lezen dat timmerlieden het formeel (houten ondersteuning) maken 'tot het overwulven', het overwelfen van de put. De aanzet van dit gesloten koepelgewelf is bij het archeologisch onderzoek in 1977 inderdaad aangetroffen. Vanaf dit moment was de putschacht onder de grond verdwenen en niet meer zichtbaar. Door het nieuwe gewelf werden de buizen voor de nieuwe pomp gestoken. Bovengronds werd het puthuis vervangen door een nieuwe stadspomp, waar een ten dele uit glas bestaande 'lantaarn' boven stond. De stad betaalde een aanzienlijk bedrag voor de bouw van de pomp, die zeer verzorgd werd uitgevoerd. Een steenhouwer, een beeldhouwer, de stadsmid, en ene Jaspers die het ijzerwerk aan de pomp verguldde, worden in de stadsrekeningen genoemd. Het ging om een dubbele natuurstenen pomp die water gaf uit twee 'cooper antijse tronien met de mont stucken': twee koperen mondstukken in de vorm van antieke tronies. Aan de pomp waren ook andere decoratieve elementen toegepast die door beeldhouwer Henrick Wyler werden vervaardigd. Bovenop de pomp was de lantaarn bevestigd. Op het schilderij van Van Beerstraten uit het midden van de zeventiende eeuw staat vreemd genoeg een houten pomp, die schriel afsteekt bij het pompeuze Onze-Lieve-Vrouwehuisje uit 1628. Op een prent van de Markt uit 1730 staat op dezelfde plek echter een kleine, natuurstenen pomp, die de pomp zou kunnen zijn als die in 1632 werd gebouwd. Rechts ernaast is een bijzonder strafwerktuig getekend, namelijk een paard met een scherpe rug, waarop te straffen soldaten van het garnizoen werden gezet. Links ervan, richting stadhuis, staat een groter bouwsel dat vermoedelijk kan worden verklaard met de bouw van een draaikooi in 1699. (afb 18).

18 Prent van Cornelis Pronk van de Markt uit 1730, waaronder een uitsnede vergroot, met een kleine stenen pomp (1632?), de draaikooi (1699?) en een strafpaard.

1646: een nieuwe schandpaal

In 1646 voldoet de oude schandpaal of geselpaal niet meer en wordt een nieuwe kaak gebouwd. In de stadsrekeningen wordt vermeld 'dat op de Merckt ter plaetse daer de kaeck voor desen gestaen hadt, weder eene nieuwe kaeck sal worden gestelt'. Ook de kosten worden vermeld en bovendien het gewicht van de halsboei die aan de kaak is bevestigd, namelijk 24,5 pond.

In 1689-90 werd 'de kaak die bij de pomp staat op de markt' schoongemaakt. De kaak werd in 1691-1692 door Floris van Hattum opgeschilderd en hij verguldde ook de 'de bollen' (versieringen) op het bouwsel.

Pas in 1732 verdwijnt de kaak. Hij wordt dan gesloopt, wat hij is 'bouvalligh en seer vergaen', en wordt publiekelijk verkocht.

1699: de bouw van een draaikooi

Veertig jaar na de bouw van de nieuwe kaak besprak de stadsregering een plan om tot straf voor lichtvaardige vrouwlieden een draaikooi te vervaardigen. In 1692 reisde smid Van Bueren naar Den Haag om de aldaar in gebruik zijnde draaikooi te bekijken. Het duurde daarna nog zeven jaar voordat het ijzeren gevaarte geplaatst werd. Helaas is het niet duidelijk waar op de Markt het bouwsel heeft gestaan; er zijn geen afbeeldingen van bekend. In de Kroniek van Sint Geertruy is te lezen: 'de 12 mert [1699] is op de Merckt geseth een draij huijsken. De 9 april [1699] is hoer Mechtelt een infame straethoer in drayhuijsken gedraijt; sijde tegen de dienaers doen sij daer uijt quaem: "Wie is nu moijer, ick ofte gijlieden?'. Van het ronddraaien was zij erg misselijk geworden en zij had zich bevuild. In 1732 werd de draaikooi afgebroken.

1761: een nieuwe monumentale stadspomp

In 1761 werd de oude stadspomp vervangen door een nieuwe, monumentale stadspomp. Deze sierlijke pomp, waarvan de ontwerptekening nog is bewaard, was gemaakt van Naamse steen en werd bekroond door een grote granaatappel (afb.24). Er waren twee zwengels en het water spuide aan twee zijden uit opengesperde monsterkoppen. Rond de put was een zeshoekige stoep, waarop vier sierlijke natuurstenen pilaren stonden die een ijzeren siersmeedwerk steunden dat boven de

19-20 Twee vroeg-negentiende-eeuwse prenten door Van Bomstetten, waarop duidelijk de monumentale stadspomp op de Markt zichtbaar is (boven uiterst rechts en onder links). Van de vier palen onder de smeedijzeren versiering is er nog een op de Schapenmarkt bewaard gebleven.

pomp stond. Precies boven de pomp hing hieraan een grote lantaarn. Een van de vier pilaren staat voor de V&D aan de zijde van de Schapenmarkt en draagt vanaf het einde van de negentiende eeuw een gouden leeuw (afb.). De pilaar is momenteel opgeslagen. Op de Nieuwjaarswens van de lantaarnopstekers uit 1854 is een afbeelding te zien van deze de stadspomp (afb.). Ook andere prenten geven een goede indruk van de omvang en het voorkomen van het bouwsel (afb.25). De stadspomp werd in 1871 afgebroken en er komt geen nieuwe vorm van drinkwaterputting voor in de plaats, maar een grote sierlantaarn, de Lange Sijn (afb.).

1967: een fontein op de Pensmarkt

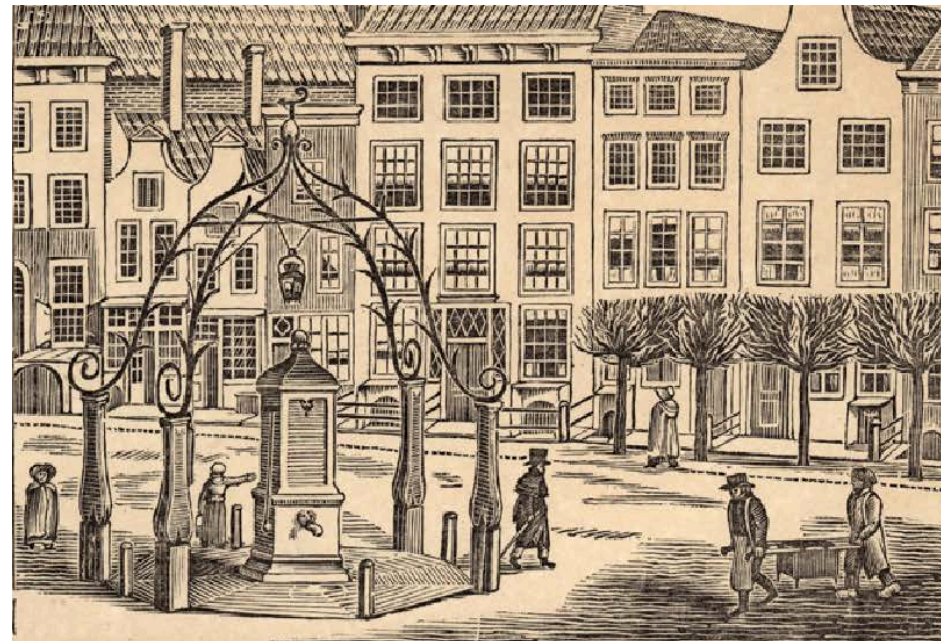
Pas in de twintigste eeuw is er opnieuw sprankelend water te zien op de Markt. Ter gelegenheid van de heropening schonk het warenhuis Vroom & Dreesman de stad in 1967 een moderne fontein, voorzien van een abstract plastiek, die werd geplaatst tegenover het stadhuis voor de ingang op de Pensmarkt (afb.). In de voorbereiding op nieuwe bestrating is de fontein na enige jaren van droogstaan omstreeks 1978 gesloopt.

1979: een 'modern' puthuis

Na een herbestrating van de Markt verschijnt in 1979, naar aanleiding van de archeologische vondsten van 1977, een moderne interpretatie van het puthuis boven de fundamenten van de uit de middeleeuwen daterende stadspuit (afb.). Dit puthuis is door verkeerde aannames groter en lomper dan de laatmiddeleeuwse voorganger, maar groeit toch snel uit tot een populair herkennings- en ontmoetingspunt op de Markt en in zekere zin, onder meer door het gebruik in het logo van de winkeliersvereniging, tot een stadsicoon en een vanzelfsprekend element in het stadsbeeld. Het door velen lelijk en door anderen storend bevonden puthuis verloedert echter door gebrek aan onderhoud en wordt in januari 2008 afgebroken in het kader van een nieuwe herinrichting van de Markt. De authentieke middeleeuwse resten van de stadspuit blijven voor iedereen zichtbaar na de plaatsing van een glasplaat over de fundamenten. De glasplaat raakt echter geblesseerd en er groeit vervolgens in de Bossche gemeenteraad de wens om (de put op te metselen en) opnieuw een puthuis te bouwen, maar nu op basis van een grondig historisch onderzoek.

21 *Negentiende-eeuwse houtsnede met de stadspomp op de Markt.*

22 *Het moderne puthuis dat in 1979 op de Markt werd gebouwd.*

2.2 andere bouwsels op de Markt

Naast de stadspuit, de stadspomp en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje bevonden zich meer relikven - al dan niet van tijdelijke aard - op de Markt.

Marktkruisen

In 1328 ontving de stad van hertog Jan III het recht om een “week”markt te houden. Op donderdag was er de markt; op woensdag en vrijdag bestond de vrijgeleide, dat wil zeggen dat handelaren zonder gearresteerd te worden voor bestaande schulden de stad in en uit mochten. Wellicht werden toen houten kruisen geplaatst bij stadhuis en op de stadspoorten om de vrijgeleide bekend te maken. Vanaf de veertiende eeuw vonden er naast de weekmarkten jaarmarkten plaats. Uiteindelijk zeven in getal. Ook bij deze gelegenheid zorgde het stadsbestuur voor vrijgeleiden. Bezoekers van de markt mochten gedurende enkele dagen voorafgaande en enkele dagen na de markt niet gearresteerd worden. Zodra de vrijgeleide begon, werd op de pui van het stadhuis aan beide zijden een kruis gezet (ook op de stadspoorten), om aan te geven dat zolang die kruisen er stonden, geen vreemdelingen in de stad mochten worden aangehouden. Dit gebruik bleef tot in de tweede helft van de achttiende eeuw bestaan. Het is niet waarschijnlijk dat de marktkruisen als geselpaal en/of kaak werden gebruikt.

Altaar

De Markt was de ideale plek om grote processies te houden. Waarschijnlijk organiseerde de Illustere Lieve- Vrouwe-Broederschap, op de zondag na Sint-Jan-Baptist (dus na 24 juni) in het jaar 1368 de eerste processie. Op een draagbaar werd een beeld van Onze Lieve Vrouw meegevoerd (niet het wonderbeeld dat in 1381 werd ontdekt). De Broederschap timmerde daartoe een stellage op de Markt. In 1514 is deze processie naar de zondag na Onze Lieve Vrouwe Visitatie, die op 2 juli valt, verzet.

Nadat de stad in 1579 weer ‘katholiek’ was geworden besloot de stadsregering elk jaar op 1 juli - de dag van het Schermersoproer - een altaar op de Markt op te richten en

daarvoor ook te betalen. Vijf jaar later was reeds een nieuw altaar nodig, dat ook dienst deed bij de jaarlijkse processie. Waarschijnlijk liet de stadsregering tot de

23 De fontein op de Pensmarkt bij de onthulling in 1967.

verovering van de stad in 1629 op elke eerste dag van de maand juli het altaar voor het stadhuis plaatsen. Op 1 juli 1608 vermeldt de stadsrekening dat het altaar op de Markt werd gezet en het kruis op de pui van het Stadhuis rood werd geverfd.

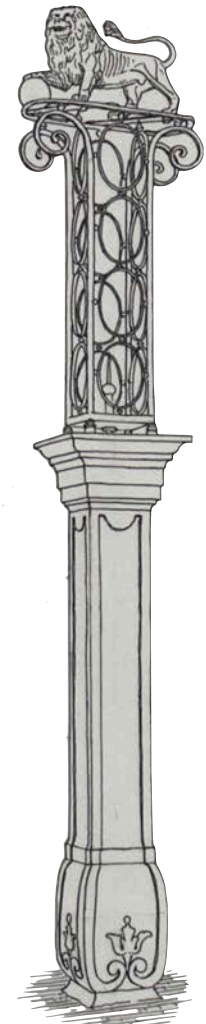
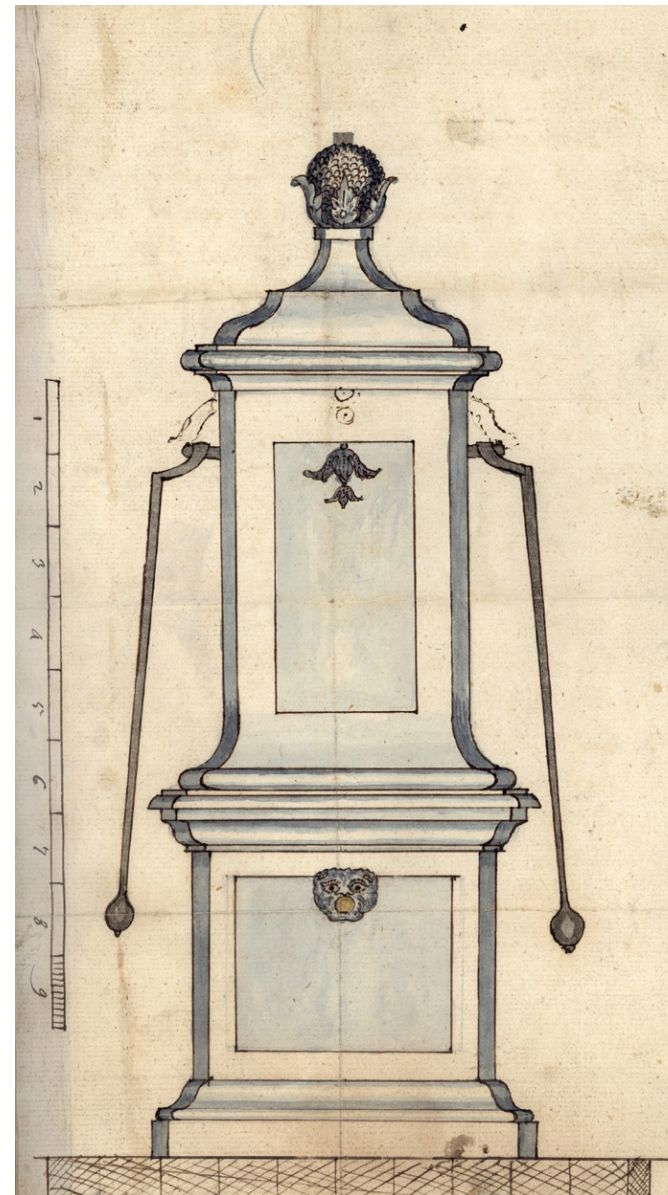
Strafwerktuigen

Op de Markt, meestal voor het stadhuis, werden veroordeelde verdachten gestraft. De scherprechter of beul voerde het vonnis uit. In de turbulente zestiende eeuw vonden meerdere aanhangers van de 'Nieuwe Leer' (Wederdopers en Lutheranen) op de Markt de dood. 'Ketters' werden in de jaren '30 en '40 van die eeuw voor het Stadhuis verbrand, onthoofd en verdrinken, zoals in 1533 Emont de Snijder. In 1537/1538 werden acht of negen wederdopers of anabaptisten op de Markt gewurgd en daarna op de Vugtherheide verbrand. In 1543/1544 kocht de stad een wijnvat voor 15 stuivers. Dat werd met water gevuld waarin een vrouw vanwege haar ketterijen werd verdrinken. Ook ketterse boeken van de Lutheranen stak de beul in brand. Deze werden op de brandstapel gesmeten.

Op de Markt voor het stadhuis vonden niet alleen ketters de dood. Ook misdadigers werden op het schavot gedood. Zo vierendeelde de beul in 1576 een misdadiger. Op de Markt stond ook - waarschijnlijk niet permanent - een galg. In 1582 wees de gereformeerde Neeske de Greef die stervende was, de plebaan van de Sint-Jan de deur, toen deze haar wilde voorzien van het Sacrament der stervenden. Na haar overlijden trokken de dienaars van de hoogschout de vrouw van het bed, sleepten het lijk naar 'de Merckt voor de Colperstraet daer de galg stont'. Daar groef men een kuil 'ende [werd] het lichaem als een hont seer verachtelijck daer in geworpen'. Op het schilderij van De Lakenmarkt zien we de halsboei aan de pilaar van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje. Dit bouwsel fungeerde kennelijk ook als kaak of schandpaal, waarover elders in deze rapportage.

Executie van vonnissen, dus het openbaar straffen, vond al in de Middeleeuwen op de Markt plaats. Ook in de achttiende eeuw werden mensen verbrand, onthoofd, opgehangen, geradbraakt, gegeseld of, gebrandmerkt op een schavot voor het

24-25 Het originele ontwerp voor de stadspomp uit 1761, bewaard in het stadsarchief. Daarnaast een tekening van een van de bijbehorende sierpalen, die nu nog steeds prijkt op de stoep van de V&D op de Schapenmarkt en een gouden leeuw draagt.

stadhuis. In 1723 werd de laatste persoon aan de kaak gesteld. In de achttiende eeuw werd in ieder geval gebruik gemaakt van een schavot dat afgebroken kon worden. Met name de verlichte elite wilde er niet het hele jaar aan herinnerd worden dat er nog zulke gruwelijke terechtstellingen plaatsvonden. Hoewel er menselijkheid gepreekt werd moest in 1767 het schavot worden vergroot. Vijf 'fameuse gauwdieven' werden op dezelfde dag ter dood gebracht. Ze werden op een rad gebonden en hun beenderen aan stukken geslagen met een ijzeren staaf. Nog in 1856 vonden de laatste terechtstellingen op de Markt plaats. Twee mannen uit Het Heike werden opgehangen.

Meibomen

Ondanks weerstand van de clerus verschenen er al voor 1629 meibomen voor het stadhuis, als eerbetoon aan de overheid. Na 1629 werden de bomen ook opgericht. In 1794 plantte men na de verovering van de stad door de Franse generaal Pichegru een Vrijheidsboom. Ter ere van de Vrijheid, gelijkheid en Broederschap dansten deftige mannen en vrouwen rond deze boom.

Theater, toneel en kermis

Op de Markt werd met regelmaat (religieus) toneel gespeeld. In 1591/1592 speelden de leerlingen van de Fraters een komedie in het 'teatrum' dat op de Markt was gebouwd. De Fraters zelf speelden het 'spel', het toneelstuk van Adam en Eva. In de 'gereformeerde', Staatse periode gaven ook koorddansers voorstellingen en in 1647/48 trad Olifant Hanske op. Zij deed op de Markt kunstjes. Rembrandt legde de beroemde olifant nog vast in een tekening. Op de Markt vond ook de kermis plaats. Met Sint-Nicolaasmarkt (bijvoorbeeld in 1722) was er ook kermis op de Markt; de groentekramen moesten dan verhuizen naar de Beurdestraat.

26 Een tijdelijke muziektent op de Markt, met links daarvan de grote lantaarn, ongeveer op de plek van de stadspomp, 'De Lange Sijn'.

27 Een kleine handpomp op de Markt, begin twintigste eeuw.

4. Typologisch onderzoek putten elders

4.1 Typologie en vormgeving van de zestiende-eeuwse put

Aanvankelijk gebruikte men voor de watervoorziening in steden nog vaak oppervlaktewater. Veel Bossche huizen hadden in het begin ook een eigen put maar naar mate de stad dichter bevolkt raakt en dichter bebouwd wordt, verdwijnen de particuliere watervoorzieningen voor een groot deel en zijn veel mensen afhankelijk van openbare putten. Deze lagen verspreid door de stad en werden in 's-Hertogenbosch beheerd door de 'Blokken', een soort wijkverenigingen. De stadspuit op de Markt was als stedelijke openbare voorziening dus één van meerdere kleine putten in de stad, maar wel één met een bijzondere, representatieve functie en bovendien beheerd door de stad zelf. In vele vergelijkbare steden in de Nederlanden blijkt een enigszins vergelijkbaar systeem te zijn geweest.

Binnen onze huidige landsgrenzen en direct omringende landen is geen enkel puthuis bekend dat volledig identiek is aan de Bossche stadspuit, zoals deze is weergegeven op het schilderij van de Lakenmarkt. Deze zal echter naar alle waarschijnlijkheid qua vorm niet uniek zijn geweest, zoals ook blijkt uit een enkele historische afbeelding van een vergelijkbare stedelijke put elders (zie afb. 24, Grave).

Hieronder wordt op basis van een verkennende inventarisatie een globaal typologisch overzicht gegeven van diverse varianten van waterputten in ons land en de ons omringende landen.

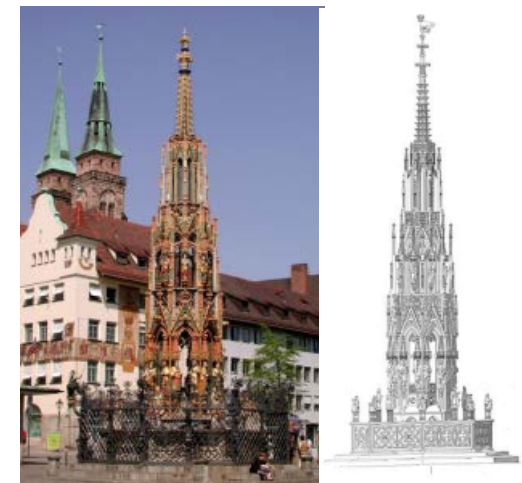
Functionele en technische aspecten

De *bovenbouw* van een waterput bestaat uit stenen *borstwering* met *putrand* en *putmond* (binnenzijde, schacht). Hierboven werd vaak een takelconstructie geplaatst voor het putten van water met behulp van één of meerdere *akers* (emmers). De bovenbouw kon, vooral in de meer Noord-Europese landen gedeeltelijk of geheel worden afgedekt, variërend van een eenvoudig afdakje ter bescherming van het hijsmechanisme tot een volledige overkapping van de putmond op gebinten of kolommen (*dakgestel*). Dit hing in de eerste plaats samen met een gewenste afscherming van het takelmechanisme boven de put (en van de putmond tegen bevuilding door vogels?). In sommige gevallen werden de afdekkingen dermate groot van afmeting dat zij niet alleen de constructie, maar ook de directe omgeving van de putopbouw aan bovenzijde overdekten, vermoedelijk ten gerieve van de omstanders of gebruikers van de put. Daarnaast was er in sommige gevallen ook behoefte om een

waterput tegen ongewenst gebruik met behulp van wanden of hekken af te schermen of werden zij geheel van de omgeving afgezonderd binnen een vrijstaand gebouw: een *puthuis*.

put zonder takelconstructie

Waterputten waren uiteraard in de eerste plaats functionele bouwsels. Daarin verschillen zij principieel van fonteinne die in onze streken meestal als sierobject werden aangelegd en niet zozeer dienden voor de publieke watervoorziening. In ons omringende landen waar enerzijds vanuit de bergen water kan worden aangevoerd en anderzijds het lastig is een put te graven tot een watervoerende laag, zijn 'brunnen' vaak een soort fonteinne waarvan de watertoevoer uit de bergen uit komt. In aanvank zijn deze dus wel primair bedoeld voor de stedelijke watervoorziening. Ze worden echter vaak omgebouwd of uitgebreid tot een representatief, statussymbool en pronkstuk van de stad. Bij de Bossche stadspuit is het niet veel anders, aangezien ook hier een functioneel bouwsel door toevoeging van bijvoorbeeld een keizerskroon, dubbelkoppige adelaar en stadswapen verheven wordt tot stedelijk statussymbool. De indrukwekkende gotische "Schoener Brunnen" in het Duitse Nürnberg (1385-1396, afb. 28 en 29) is in alle opzichten, ook qua afmeting, onvergelijkbaar met de algemeen gebruikelijke stedelijke putten en puthuizen. Desalniettemin werd in veel West-Europese steden de functionele bovenbouw van de meest representatieve publieke (stads)putten, uiterlijk verfraaid.

28 De gotische "Schoener Brunnen" in Neurenberg, foto en 29: zijaanzicht.

In functioneel opzicht zijn er drie takelsystemen voor het waterputten te onderscheiden. De meer eenvoudige waterputten beschikten over een *putwip*, of *putmik* in Brabant (een grote hefboom), bestaande uit een stijl met vork, putzwengel (arm) en putstok of ketting met emmer. Dit systeem werd vooral toegepast op het platteland, maar ook bij kleinere putten binnen de steden. Waterputten met putwip konden echter niet verder worden overkapt.

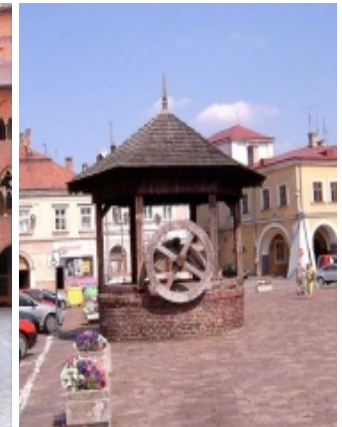
30 Een eenvoudige putwip, of putmik, op het platteland bij een boerderij.

31 Een putwip in 's-Hertogenbosch is te zien op deze historische tekening van Pieter Saenredam en stond aan de noordzijde van het Zusters van Orthenklooster, Louwse Poort.

In geval van een hijsconstructie door middel van een horizontale houten *windas* had deze, indien gewenst in de meest eenvoudige gevallen een afdakje (zadeldakje) boven de as (afb. 32). Bij grotere waterputten, bewaard gebleven in midden-Europa (Lublin en Malbork, Jaroslaw, Polen, afb. 33, 34 en 35) is te zien dat er grotere overkappingen, qua vorm soms enigszins vergelijkbaar met de Bossche stadspuit, werden geplaatst boven de put en windas, die grote afmetingen kon aannemen zodat uiteindelijk niet alleen de takelconstructie, maar ook de omstanders rond de put droog konden blijven. Vergelijkbare voorbeelden van grote spitsvormige overkappingen van putten met windas, geplaatst op natuurstenen of houten kolommen komen ook elders in Europa voor (afb. 36 en 37), en in gereconstrueerde vorm in Limburg (afb. 38).

32 eenvoudige ophaalput
38 Bemelen (Limburg)

33 puthuis in Lublin (P.)

34 puthuis kasteel Malbork (P.)

35 puthuis in Jaroslaw (P.)

36 los puthuis over waterput

37 los puthuis over waterput, Juliënne (F)

Ook het putten van water via een *katrol* (of meerdere katrollen) vond algemeen plaats. De katrol was opgehangen in een stenen, houten of smeedijzeren juk boven de putmond. Bij de meer representatieve putten werd de katrol opgehangen in een fraai gesmede ijzeren of geornamenteerde natuurstenen opbouw, de *Putkevie* (afb. 38). Treffende voorbeelden in smeedwerk zijn onder andere de vijftiende-eeuwse put op de binnenplaats van het Hôtel-Dieu in Beaune (afb.39). Bij de grote stedelijke waterputten konden deze fraaie vormen aannemen. Een treffend, nabijgelegen voorbeeld hiervan is de Antwerpse putkevie van Quinten Matsijs (vijftiende eeuw, omstreeks 1550 verplaatst van de Bomput bij het Stadhuis naar de Handschoenmarkt bij de kathedraal, afb.42). Ook in Mechelen was de opbouw van de stadspuit voorzien van een kevie en bij enkele Belgische kastelen zijn nog fraaie exemplaren (afb. 40 en 41). Katrolconstructies werden ook toegepast in combinatie met een ruim dakgestel bestaande uit houten gebinten op of naast de putopbouw. Enkele voorbeelden hiervan zijn voorhanden in Groot Brittannië (afb. 43 en 44), maar deze voorbeelden dateren – voor zover bekend - uit een recente, negentiende-eeuwse Victoriaanse periode.

38 principe van de putkevie

39 put hospitaal Beaune (F.)

40, 41 twee putkevies bij Belgische kastelen

42 Antwerpen, putkevie van Quinten Matsijs (vijftiende eeuw).

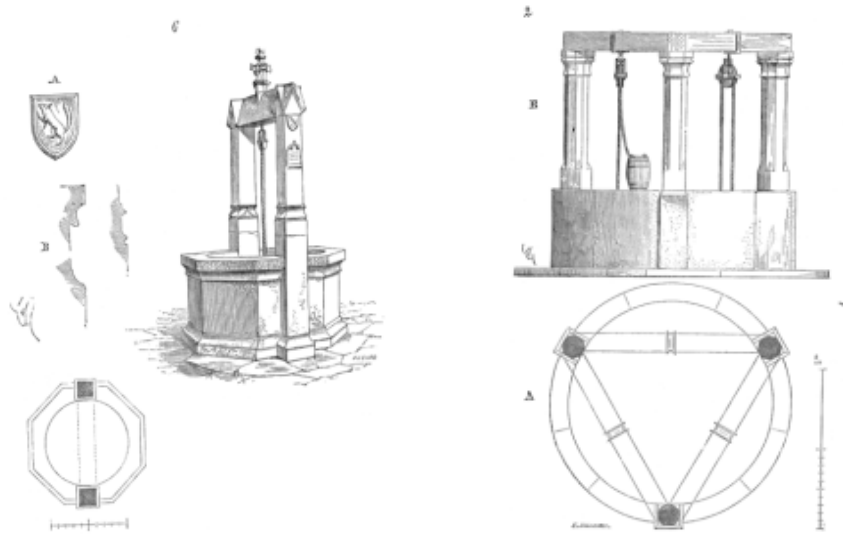

43 puthuis in Derry Hill (G.B.)

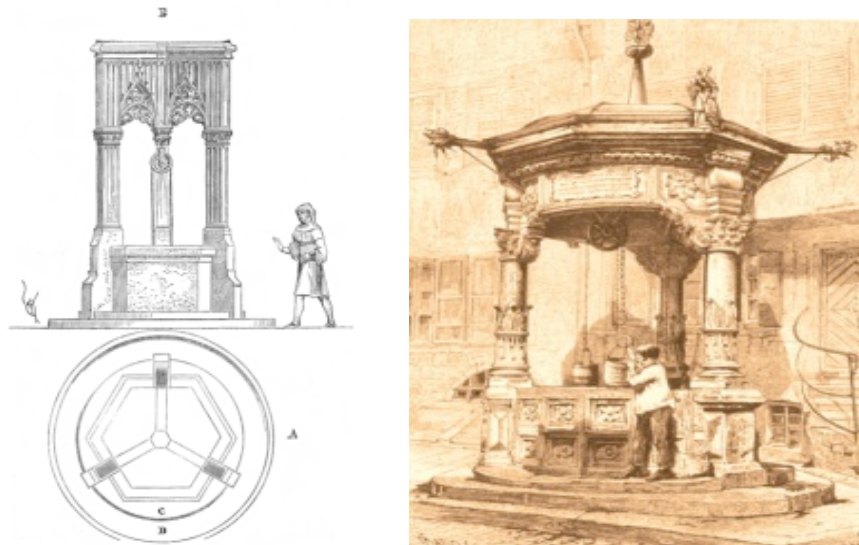
44 puthuis in Bovington (G.B.)

Uitgaande van de vormverwantschap van dergelijke constructies met de eerder getoonde voorbeelden van waterputten met een windas als takelmechanisme, zullen deze ook wel in vroegere perioden zijn toegepast. De licht gebogen middeleeuwse houten gebint-constructies in Groot-Brittannië (cruck frames), zijn overigens sterk verschillend van de op het continent toegepaste gebinttypen.

Putkevies werden ook in natuursteen vormgegeven, met name in de gebieden met natuursteengroeves in de nabijheid en daardoor een lokale bouwtraditie in natuursteen. Zoals blijkt uit de negentiende-eeuwse documentatie van Viollet-le-Duc in Frankrijk, waren de uit 1526 daterende particuliere waterput in Montréal (Yonne) en de waterput van Carcassonne hiervan relatief eenvoudige voorbeelden; die van de kathedraal in Straatsburg (veertiende eeuw) was rijker geornamenteerd (afb. 45, 46 en 47). Een meer recent voorbeeld uit de omgeving van Straatsburg is de in 1579 in renaissancestijl gebouwde "Puits á six sceaux" in Obernai (afb.48). Bij deze voorbeelden vormt de natuursteenconstructie een geheel met die van de putopbouw en is er nooit sprake van een overkapping groter dan de put.

45 put in Montréal (F.) en 46 put in Carcassonne (F.)

47 "puthuis" in Strasbourg (F.) en 48 "puthuis" in Obernai (F.)

Puthuizen

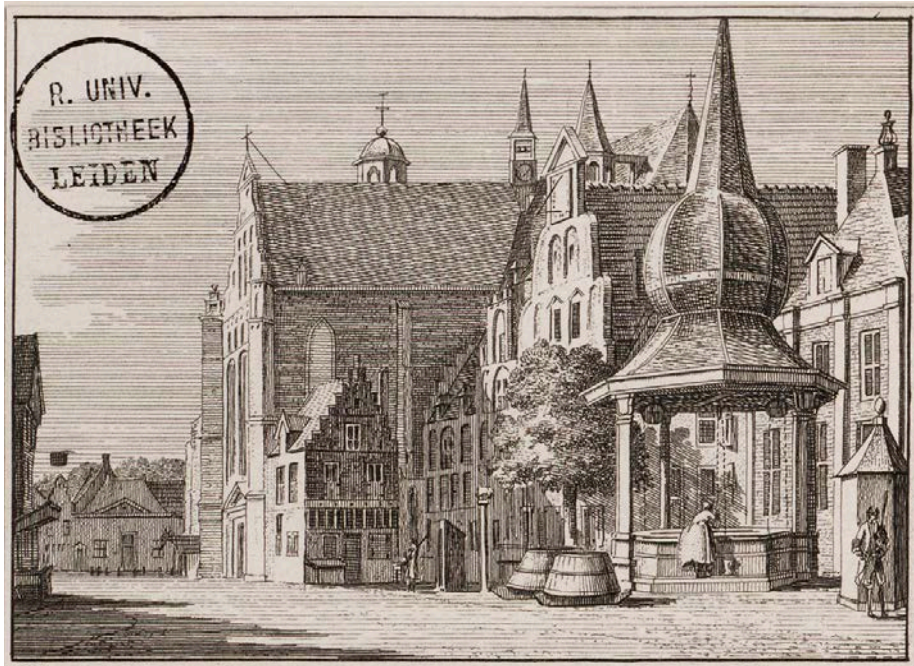
Een aparte categorie wordt gevormd door putten die zijn geplaatst binnen een afsluitbaar bouwwerk, blijkbaar zowel ter afscherming dan wel bescherming van de putopbouw en het takelmechanisme tegen weersinvloeden, als blijkbaar tegen toegang en misbruik door onbevoegden. Hier is de gekozen takelconstructie van minder belang: zowel windassen of katrollen kunnen hierbinnen worden toegepast. Een voorbeeld van een dergelijk compleet puthuis is dat in Veere (1551, afb. 49 en 50), maar ook elders in omliggende landen zoals Polen en Duitsland (Malbork, 1554, afb. 51, Ravensburg afb. 52) zijn zij terug te vinden, echter met name als geheel stenen gebouw. In sommige gevallen zijn dergelijke stenen puthuizen gebouwd ter vervanging van een eerdere put met houten dakgestel, zoals onder andere bekend is van het puthuis op de binnenhof van de burcht op de Keizersberg in Leuven (in de zestiende eeuw in steen herbouwd).

49, 50 Veere, puthuis, interieur en exterieur

51 puthuis in de stad Malbork (P.) en 52 puthuis in Ravensburg (D.)
53 het puthuis op de Markt van Grave

4.2 Conclusies

Afgaande op het voorgaand overzicht, alsook de weergave van de Bossche stadspuit op het zestiende-eeuwse schilderij van de Lakenmarkt en de ons ter beschikking staande afmetingen van de stadspuit op basis van de gegevens uit het archeologisch en archiefonderzoek, kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

Het schilderij van de Lakenmarkt is weliswaar een rijke bron van informatie over de bebouwing van de Markt in de zestiende eeuw, maar het vertoont tegelijkertijd een aantal tekortkomingen voor wat betreft de onderlinge maatverhoudingen tussen bebouwing en afgebeelde personen. Bovendien heeft het gebrek aan gevoel voor en kennis van perspectief, de maker van het zestiende-eeuwse schilderij duidelijk parten gespeeld. De exacte afmetingen van de stadspuit kunnen hierdoor niet van het schilderij worden herleid. Hooguit geeft het schilderij de maatverhoudingen van de stadspuit zelf goed weer, want deze worden bevestigd door het puthuis dat te zien is op het iets later geschilderde voorstelling van het Schermersoproer. Hier staan echter exacte archeologische gegevens tegenover die in ieder geval de afmetingen in plattegrond nauwkeurig weergeven. Ook zijn er uit het archiefonderzoek maatvasten gegevens naar voren gekomen.

Wel worden op het schilderij belangrijke details, als de bekroning, het stadswapen en de hoofdconstructie gedetailleerd getoond. De diverse onderdelen van de put zijn ook duidelijk op het schilderij weergegeven. Hieruit blijkt dat de put van buitenaf werd bediend: de op het schilderij van de Lakenmarkt afgebeelde drempel en de grote geopende houten luiken wijzen hier onmiskenbaar op. Het is ook onmiskenbaar dat de spitsvormige overkapping slechts de put zélf omvatte; er was geen sprake van een vrijstaand puthuis rondom de putschacht.

Als hijsmechanisme zal geen windas zijn gebruikt, zoals bijvoorbeeld weergegeven op afbeeldingen 32, 33 en 34. Qua bediening zou een dergelijk mechanisme in combinatie met het waterputten via een luikopening weinig efficiënt zijn. Het gebruik van een katrolmechanisme ligt - letterlijk - veel meer voor de hand, hetgeen ook kan worden opgemaakt uit de archivalische bronnen.

De zichtbare zeskantige wanden vormden één geheel met de inwendig rond gemetselde borstwering van de put en waren gemetseld óp de ronde fundering van de oudere put. Op de zes hoeken van deze stenen borstwering stonden de zes gebintstijlen. Tussen de gebintstijlen was de putopbouw afgesloten door middel van,

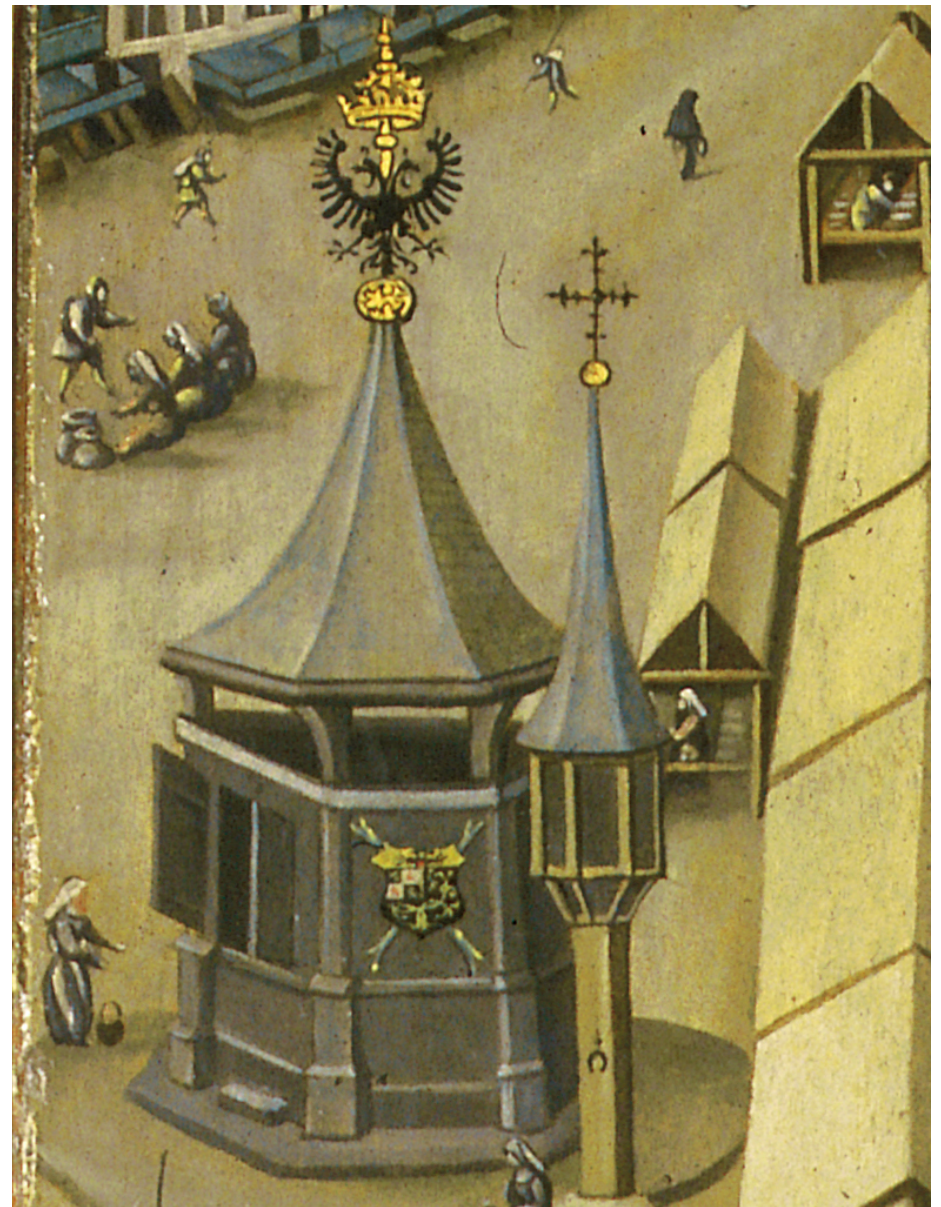
waarschijnlijk houten, wanden, in hoogte zich uitstrekkend tot de naar buiten uitkragende korbels onder de dakconstructie van de spits. Afgaande op de op het schilderij weergegeven egale grijsblauwe kleur van de put wordt de suggestie gewekt dat de zijwanden mogelijk ook steenachtig waren. Uitgaande van het feit dat we hier te maken hebben met houten gebintstijlen op de hoeken, is een uitvoering in steen van de wanden tussen de gebinten zeer onwaarschijnlijk. De zichtbare grijsblauwe kleur hiervan, zal schilderwerk zijn en wellicht bedoeld om natuursteen te imiteren, om het geheel meer cachet te geven.

De in 1977 opgegraven zeskantige, brede “fundering” rondom de ronde put behoort bij de stoep rondom de put, die ook staat afgebeeld op het schilderij. De gebinten van het in 1979 herbouwde puthuis stonden in dit opzicht te ver naar buiten geplaatst, óp deze stoep, hetgeen mede bijdroeg tot de té grote en enigszins plompe vorm van de “reconstructie” zoals die tot voor kort op de Markt stond.

Uit het voorgaande blijkt dat de Bossche stadspuit niet gerekend zou moeten worden tot de categorie ‘puthuis’ in die zin, dat hierbij sprake was van een losstaand bouwwerk dat moest worden betreden via een deur, met een vrijstaande put in het midden, zoals in Veere (afb. 49 en 50) en de getoonde Poolse en Duitse voorbeelden (afb. 51 en 52), en hoogstwaarschijnlijk ook in het kasteel van Leuven. De opbouw van de op afbeelding 44 getoonde (Engelse) waterput van Bovingdon lijkt qua beeld het meest vergelijkbaar te zijn met de Bossche stadspuit, zij het dat deze niet is voorzien van buitenwanden. Ook de uit afbeeldingen bekende put op de Markt in Grave (afb. 53) toont enige gelijkenis, maar deze had evenmin zijwanden. De grote overkapping in Grave had een ui-vorm in de spits, en deze was bovendien geplaatst op een kleiner aantal gebinten.

Dit alles leidt tot een conclusie dat de Bossche stadspuit kleiner van afmeting was dan tot dusver werd aangenomen. Eerdere reconstructies, van onder meer Jan van der Eerden en het herbouwde puthuis uit 1979 gingen uit van een volledig vrijstaande overkapping rond de put, terwijl deze één geheel heeft gevormd met de stenen putschacht (afb. 54).

54 uitsnede van het schilderij van de Lakenmarkt, voorafgaand aan de restauratie ervan. De blauwgrijze kleur was toen nog niet goed zichtbaar.

5. De stadspuut van 1520

5.1. Beschrijving van de stadspuut van 1520

Vanaf 1520 had de stadspuut op de Markt de vorm die we ook kennen van het gedetailleerde schilderij van De Lakenmarkt. Bij archeologisch onderzoek in 1977 werd de ronde putschacht met daaromheen de zeshoekige fundering van de stoep teruggevonden, zodat de voetafdruk van het puthuis in maatvoering nauwkeurig vast ligt. Door de bewaard gebleven stadsrekeningen van de bouw in 1520 en de vele daarop volgende reparaties gedurende ruim een eeuw, zijn we bijzonder goed ingelicht over allerlei details van het bouwsel. De maatverhoudingen van het puthuis op het schilderij De Lakenmarkt lijken, op die van de bekroning na, betrouwbaar te zijn weergegeven.

Het puthuis stond op een zeshoekige stoep met twee treden, waarschijnlijk van natuursteen. De bovengrondse putschacht was aan de binnenzijde rond en aan de buitenzijde zeshoekig. Dit deel van de puut was gehouwen uit 'blauwe hardsteen' ofwel Naamse, of Maaslandse kalksteen, en was voorzien van een plint en geprononceerde pilasters op de hoeken. Aan de zijde van de luikopening was tegen de plint een extra traptrede geplaatst om goed in de puut te kunnen reiken. Op de natuurstenen hoekpilasters stonden de gebinten van de houten opbouw van het puthuis. De ruimte tussen de hoekstijlen van de gebinten was tot zekere hoogte dichtgemaakt, waarbij er juist onder de kap nog een strook open bleef. Hoewel op het schilderij feitelijk slechts twee zijden van deze opbouw zichtbaar zijn, mag er van worden uitgegaan dat deze driezijdig symmetrisch was, dat wil zeggen dat drie van de zes zijden gesloten waren en de andere drie luikopeningen bevatten. Op de zichtbare gesloten zijde is het stadswapen aangebracht, mogelijk in geschilderde vorm. Waarschijnlijk werd dit teken op de andere gesloten zijden herhaald. De te openen zijden bevatten dubbele luiken, in de bronnen ook deuren genoemd, die aan ijzeren geheng waren opgehangen. De gesloten zone van de opbouw werd aan de bovenzijde begrensd door een geprononceerde regel, waarboven de naar buiten uitkragende korbelen voor het dak tegen de hoekstijlen waren geplaatst. De houten opbouw was op het schilderij althans in een grijsblauwe kleur geschilderd, mogelijk om hiermee natuursteen te imiteren. Het sierlijke, enigszins hol gebogen zeshoekige puntdak was bedekt met 3000 leien en werd omzoomd door een gootje. Boven op de spits stonden de representatieve eretekens van de stad, de beschilderde dubbelkoppige adelaar onder een gouden keizerskroon op een vergulde bol. De afmetingen hiervan zijn onduidelijk, omdat ervan

uit moet worden gegaan dat deze bekroning op het schilderij van De Lakenmarkt niet in de juiste verhouding, te groot, werd geschilderd. Waarschijnlijk werd de bekroning aan het einde van de zestiende eeuw vernieuwd of veranderd in de vorm van het exemplaar dat nu in Londen wordt bewaard (afb.). Deze bekroning (piron) is niet plat maar driezijdig uitgevoerd en past dus perfect op het zeshoekige dak van de stadspuut, die alzijdig zichtbaar was.

5.2. Mogelijkheden en onmogelijkheden voor herbouw

Op basis van de gegevens uit het archeologisch onderzoek, het historisch onderzoek en het iconografisch onderzoek van de schilderijen, is het mogelijk om een redelijk betrouwbare herbouw van de stadspuut van 1520 te maken, al zullen enkele details in het ongewisse blijven. De natuurstenen zeshoekige putopbouw en de stoep kunnen zonder problemen worden gereconstrueerd, evenals de houten opbouw en de met leien bedekte spits. Als voorbeeld voor de bekroning van de spits kan de in Londen teruggevonden driezijdige piron met dubbele adelaar en keizerskroon worden gebruikt, omdat deze vrij zeker op de puut heeft gestaan. Voor het stadswapen dat op de zijkant van het stadspuut was aangebracht (geschilderd?) zou ook het huidige stadswapen kunnen worden gebruikt. Onzekerheid blijkt bestaan over de vorm van het ophaalmechanisme in de puut en de vergaarbassins waarin het opgeputte water werd opgevangen. De archeologische relictten, in de vorm van de middeleeuwse putschacht, kunnen zichtbaar worden gehouden door in de natuurstenen putopbouw de bestaande glasplaten te bevestigen.

Een nadeel van de herbouw is het gesloten karakter van het stadspuut en dat de archeologische relictten alleen kunnen worden bekeken wanneer de luiken geopend zijn. Het weglaten van de luiken zou weliswaar afbreuk doen aan de historische reconstructie, maar is wel denkbaar. Wel moet er rekening mee worden gehouden dat dan nog steeds drie van de zes zijden van het puthuis uit gesloten vlakken zouden bestaan. Het gesloten, middeleeuwse karakter van het herbouwde puthuis lijkt minder goed aan te sluiten bij de overwegend negentiende-eeuwse lijstgevels van de Markt. Een laatste voordeel van deze herbouw ten opzichte van de andere varianten is dat er in voldoende ruimte is voor (het aanbrengen van) cultuurhistorische informatie over de stadspuut, het Onze-Lieve-Vrouwehuisje en de geschiedenis van de plek, zonder dat dit storend is voor de historische herbouw.

Op grond van voorgaande hoofdstukken lijkt de herbouw van het puthuis onlosmakelijk verbonden aan de herbouw van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje, omdat zij een tweeenheid vormen.

5.3. 3D-montage van het resultaat op de huidige Markt

6. Het Onze-Lieve-Vrouwehuisje naast de stadspuut

6.1. Beschrijving van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje

Naast de stadspuut stond al in de vijftiende eeuw een pilaar, waarop een lantaarn was aangebracht waarin een Mariabeeld stond. De historische bronnen spreken steeds van het “Onze-Lieve-Vrouwehuisje” of varianten daarop, maar nooit van een “kapelletje” zoals het in onze tijd wordt genoemd. Verder wordt de pilaar vanwege de dubbelfunctie ook als “kaak” of “geselpaal” aangeduid. Zoals in hoofdstuk 2 is betoogd, was het Onze-Lieve-Vrouwehuisje onlosmakelijk verbonden aan de aanwezigheid van de stadspuut.

De zware, gemetselde fundering waarin de pilaar van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje was ingeklemd, is bij het archeologisch onderzoek van 1977 teruggevonden. Uit de beschrijvingen van reparaties in de stadsrekeningen is op te maken dat de pilaar ten minste tien voet (3,8 meter) hoog is tot de onderzijde van het kapelletje. De pilaar zou, als zij in de opgegraven fundering moet passen, ondergronds een doorsnede van 39 bij 39 cm hebben gehad en kan bovengronds zelfs nog zwaarder zijn geweest, en een zeshoekige doorsnede hebben gehad. Hiermee is het duidelijk dat het gaat om een kloek bouwwerk en dat het bijvoorbeeld niet mogelijk was om zonder ladder het kapelletje of het Mariabeeld te bereiken. Niet met zekerheid is vast te stellen of de pilaar zelf van natuursteen was, zoals uit de historische bronnen blijkt, of dat deze van hout was, zoals geschilderd lijkt te zijn op het schilderij van De Lakenmarkt. Op hetzelfde schilderij is duidelijk te zien dat aan de pilaar een halsboei was bevestigd, waaraan lichtgestraften aan de kaak konden worden gesteld. Voor of rond de pilaar was een natuurstenen voetplaat of stoep, die een rol speelde in het bestraffingsproces.

Het zeshoekige huisje op de pilaar, uitkragend op kleine korbelen, was zeker wel van hout. De zeshoekige spits, die op grond van de schilderijen tot ongeveer 7 meter hoogte moet hebben bereikt, was gedekt met leien en was bekroond met vergulde bol en een sierlijk ijzeren kruis. De zes zijden van het huisje waren vermoedelijk aanvankelijk open; in 1565 werd er glas in gezet. De openingen waren ieder 7 voet groot; waarschijnlijk is dit een oppervlaktemaat. Over het in het huisje geplaatste Mariabeeld, dat in de historische bronnen tientallen malen wordt genoemd, is verder niets bekend.

6.2. Mogelijkheden en onmogelijkheden voor herbouw

Dankzij de gegevens die voortkomen uit de opgegraven fundering, het iconografisch onderzoek en het historisch onderzoek, dat ook een aantal maatgegevens opleverde, is een redelijk betrouwbare herbouw van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje mogelijk. Zonder afbreuk te doen aan de cultuurhistorisch verantwoorde herbouw kan het huisje zonder probleem een modern Mariabeeld gaan huisvesten. Het Onze-Lieve-Vrouwehuisje kan door haar historische gestalte hufterproof worden uitgevoerd, al zal het glas rond het Mariabeeld altijd kwetsbaar blijven, zoals het dat in de zestiende eeuw ook al was. Omdat het glas rond het beeld vermoedelijk een zestiende-eeuwse toevoeging is, bestaat de mogelijkheid het huisje open, zonder glas uit te voeren. Herbouw van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje zonder dat de herbouw van de stadspuut wordt gerealiseerd, is vanuit historisch perspectief niet wenselijk.

6.4. 3D-visualisatie van het resultaat samen met het Puthuis van 1522 op de huidige Markt

7. De stadspomp van 1761

7.1. Beschrijving van de stadspomp van 1761

In 1761 werd de oude stadspomp uit 1632 vervangen door een nieuwe, monumentale stadspomp. De pomp stond boven de van een gewelf voorziene middeleeuwse putschacht, midden op een groot zeshoekig platform (stoep) van natuursteen. Van de pomp zelf is de ontwerptekening uit 1761 nog bewaard op het stadsarchief. De in basis vierkante pomp was vervaardigd van Naamse (blauwe) steen en werd bekroond door een sierlijk geprofileerde afsluiting, waarop een grote granaatappel was geplaatst (afb.). aan twee zijden van de pomp waren grote zwingels, waarmee het water kon worden opgepompt. De twee andere zijden bevatten grote cartouches, waarbinnen opengesperde monstercoppen, waaruit het opgepompte water spuide. Op vier hoekpunten van de zeshoekige stoep stonden vier sierlijke natuurstenen pilaren die een ijzeren siersmeedwerk droegen dat boven de pomp stond. Precies boven de pomp hing hieraan een grote lantaarn. Een van de vier hoekpilaren is bewaard gebleven en staat voor de vestiging van V&D aan de Schapenmarkt en droeg een vergulde leeuw (afb. 25).

7.2. Mogelijkheden en onmogelijkheden voor herbouw

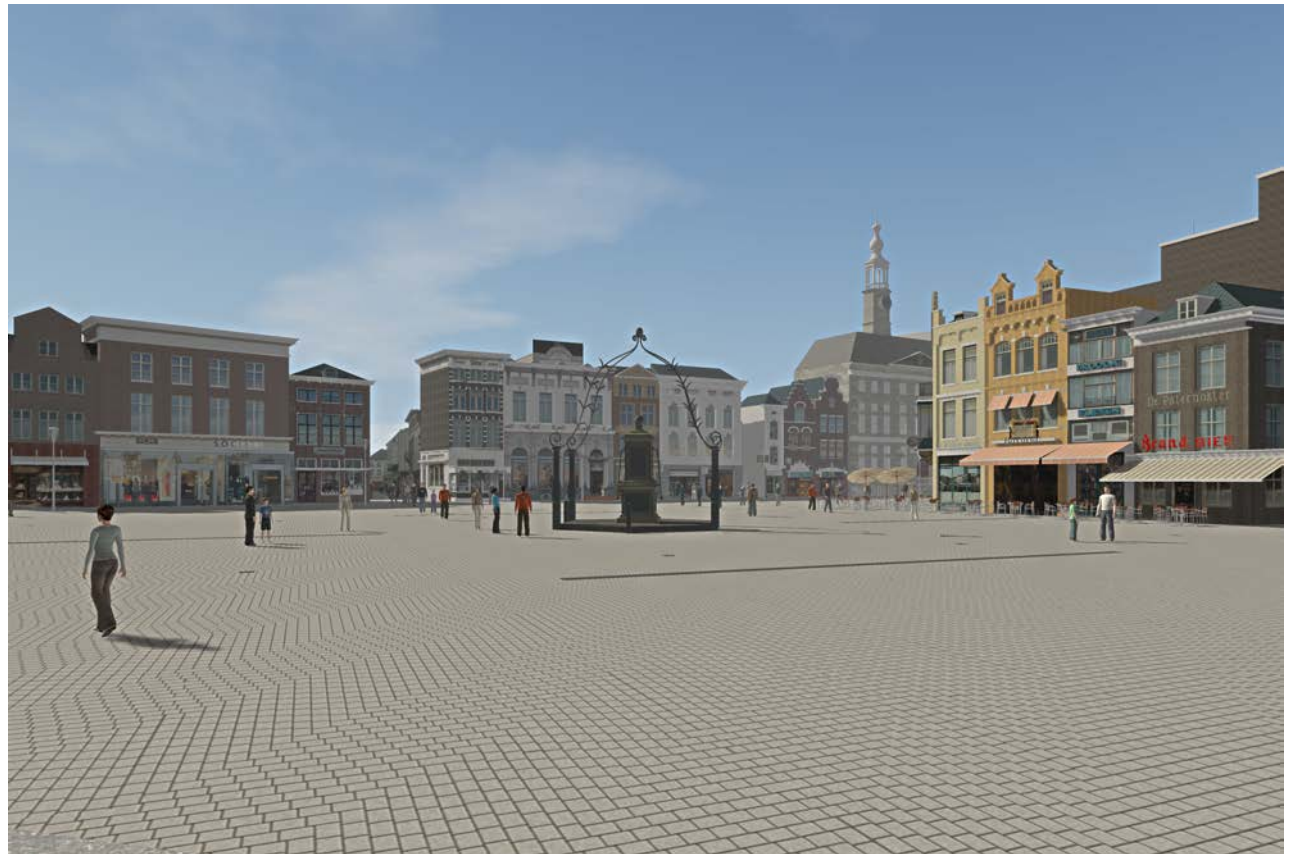
Van alle varianten van herbouw zou een historisch verantwoorde herbouw van deze stadspomp de minste problemen opleveren, omdat vrijwel alle gegevens die nodig zijn voor herbouw in soms zelfs gedetailleerde vorm voorhanden zijn. De herbouw van deze pomp zal door zijn geringe omvang en vormgeving ook geen conflict opleveren met de overwegend negentiende-eeuwse gevelwanden van de Markt.

Een nadeel van de herbouw zou kunnen zijn dat door de weliswaar fragiele constructie van hoekpilaren met siersmeedwerkconstructie een relatief groot oppervlak van de Markt wordt ingenomen. Ook zullen deze natuurstenen

hoekpalen kwetsbaar zijn voor beschadiging door evenementenverkeer.

Tenslotte is het door de positie en de vorm van de te herbouwen pomp vrijwel onmogelijk om de onderliggende archeologische resten goed zichtbaar te maken. Dit is op te lossen door de pomp niet op de oude plek maar naast de oorspronkelijke putschacht te plaatsen en deze door middel van een glazen plaat zichtbaar te houden, of wellicht door andere technische oplossingen bij de pomp, die het mogelijk maakt de binnenzijde van de put te zien.

7.3. 3D-visualisatie van het resultaat op de huidige Markt

8. Alternatieven voor een cultuurhistorisch verantwoorde herbouw

8.1 Beschrijving van de alternatieven

Bij herbouw van de achttiende-eeuwse stadspomp niet goed mogelijk de authentieke (archeologische) resten van de middeleeuwse put van boven af zichtbaar te houden, een wens die herhaald is geuit. Bij de herbouw van de laatmiddeleeuwse stadspomp met de te openen luiken is deze wens uitvoerbaar, maar niet optimaal.

Wellicht is het denkbaar de stadspomp in een negentiende-eeuwse historiserende stijl te herbouwen, op een wijze waarbij je er wel van bovenaf in kunt kijken. Dit is een vorm die weliswaar nooit in de 's-Hertogenbosch uitgevoerd is geweest, maar die wel gebruikelijk was in een negentiende-eeuwse context. Analoog aan de geraffineerde smeedijzeren kevie van bijvoorbeeld de zestiende-eeuwse put van Quinten Matsijs in Antwerpen, werden in de negentiende eeuw de takelmechanismes van putten vaak in een neogotische vormgeving geornamenteerd met siersmeedwerk (vergelijk Bijvoorbeeld de put op het Binnenhof in Den Haag en bij kasteel de Haar te Haarzuilens). Op de Markt van Middelburg stond in de zestiende eeuw overigens ook een vergelijkbare stadspomp voor het stadhuis.

De schachtopbouw van een dergelijke Bossche put zou kunnen worden afgedekt met een rooster of een glazen plaat. Als vorm wordt de centrale plaats van de put in de stad opnieuw benadrukt en de middeleeuwse schacht van de waterput weer voor eenieder in het zicht gebracht. Net als bij het zestiende-eeuwse Antwerpse voorbeeld, en geïnspireerd op de stedelijke statussymbolen van de zestiende-eeuwse stadspomp, kan dergelijke symboliek ook op de opbouw worden geplaatst. Herbouw van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje, tevens schandpaal, is bij een "negentiende-eeuwse" herbouw niet op zijn plaats en onnodig.

Tenslotte is het nog mogelijk om een moderne, eigentijdse variant van de stadspomp te ontwerpen. Geïnspireerd en gefundeerd op de historische resten en kennis, kan met gebruik van moderne materialen een hedendaagse invulling worden gegeven aan deze symbolisch belangrijke plek en aan het begrip watervoorziening. Een zoektocht naar goede voorbeelden levert helaas niet zo veel op, maar bewijst wel dat een put ook van glas of roestvrij staal kan zijn. Het is aan te bevelen dat ook de historische, stedelijke symboliek een plaats krijgt op een modern ontwerp.

8.2. Mogelijkheden en onmogelijkheden voor (her)bouw.

De bouw van een "negentiende-eeuwse" stadspomp zal, mits goed vormgegeven, redelijk aansluiten bij de huidige, overwegend negentiende-eeuwse verschijningsvorm van de Markt. Uit cultuurhistorisch overwegingen is een dergelijke optie minder goed verdedigbaar. In deze vorm is het goed mogelijk de ondergrondse, authentieke resten van de middeleeuwse put zichtbaar te houden. Ook behoort het tot de mogelijkheden om de opbouw demontabel te maken, zodat de put kan worden omgevormd tot podium. Een herbouwde stadspomp in moderne vormen en materialen, een eigentijdse interpretatie, is vanuit cultuurhistorisch perspectief verdedigbaar, want de invulling van de plek is in de loop der eeuwen steeds naar behoefte aangepast, in de stijl van de betreffende periode. Juist bij een eigentijdse aanpak kan het zichtbaar houden van de onderliggende archeologische resten een bindende voorwaarde voor het ontwerp zijn.

8.3 3D-visualisatie van het resultaat op de huidige Markt.

het puthuis uit de jaren tachtig

de herbouw van de zestiende-eeuwse stadspuit met Onze-Lieve-Vrouwehuisje

herbouw van de stadspomp

9. Conclusies en overwegingen

9.1 Conclusies

Ten aanzien van de vroegere op de Bossche Markt geplaatste stedelijke waterput, later stadspomp, en de zich daarnaast bevindende stedelijke kaak met Mariakapelletje zijn de volgende conclusies te trekken.

De situatie aan het einde van de middeleeuwen

In de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw bevond zich naast de stadspout een pilaar met daarop een Mariabeeld in een lantaarn. Deze pilaar had een dubbelfunctie en was onmiskenbaar een stedelijke gerechtspaal (kaak of schandpaal), en tegelijkertijd een religieus symbool van de stedelijke overheid in de vorm van de stadspatrones. De stadspout en de Mariapilaar werden beide door de stadsoverheid bekostigd en waren onlosmakelijk aan elkaar verbonden, een twee-eenheid.

Aan de hand van de archeologische gegevens en de nu verzamelde historische gegevens kan met gebruikmaking van de iconografische bronnen, de schilderijen, van zowel de stadspout als de Mariapilaar een historisch redelijk betrouwbare, aanvaardbare herbouw worden gemaakt.

De herbouw van deze stadspout zal tot gevolg hebben dat de authentieke resten van de waterput niet permanent te bezichtigen zijn, maar alleen na opening van de luiken.

Door de sterk veranderde stedelijke context, die weliswaar de middeleeuwse structuur bevat maar vooral wordt gekenmerkt door een overwegend negentiende-eeuws gevelbeeld, zal een herbouwde stadspout met Mariapilaar evenwel een enigszins geforceerd en geïsoleerd middeleeuws beeld op de Markt oproepen, dat slechts wordt beantwoord door de gevel van het huis “de Moriaan”. Maar uit de 3D-visualisaties blijkt dat deze stadspout geen onoverkomelijk conflict zal opleveren met de bestaande bebouwing.

De situatie in de zeventiende eeuw

Over de exacte vorm van de stadspomp die in 1632 op de Markt werd gebouwd is veel onduidelijkheid omdat de summiere bronnen elkaar tegenspreken. Een betrouwbare herbouw is daarom nauwelijks denkbaar. Ook de in 1618 vernieuwde Mariapilaar is alleen van enkele tekeningen en schilderijen bekend, waardoor een betrouwbare herbouw onmogelijk is. Bovendien is, door de gesloten vorm van de dubbele zeventiende-eeuwse stadspomp, het zichtbaar houden van de onderliggende schacht

van de middeleeuwse put vrijwel onmogelijk. Door de veranderde stedelijke context, met een overwegend negentiende-eeuws en jonger gevelbeeld, zullen een gereconstrueerde stadspomp en Mariapilaar een overheersend, enigszins geforceerd en geïsoleerd zeventiende-eeuws beeld op de Markt oproepen, dat slechts wordt beantwoord door de gevel van het stadhuis.

Situatie in de achttiende en negentiende eeuw

Diverse afbeeldingen uit de negentiende eeuw, de bewaard gebleven ontwerptekeningen en de zelfs nog bewaard gebleven hoekzuil van de stadspomp uit 1761, laten weinig twijfel over de exacte vormgeving van de monumentale stadspomp die is verwijderd in 1871. Een herbouw ervan kan zonder meer betrouwbaar worden uitgevoerd en de pomp past qua vormgeving in de overwegend negentiende-eeuwse architecturale context van de Markt. De gesloten, massieve vorm van de achttiende-eeuwse stadspomp maakt echter het zichtbaar houden van de onderliggende archeologische relict, de authentieke schacht van de middeleeuwse put, moeilijk.

Andere negentiende-eeuwse vormen

Vanuit cultuurhistorisch oogpunt ligt de reconstructie van de zestiende-eeuwse stadspout niet direct voor de hand, omdat de bebouwing rond de markt een - in hoofdzaak - negentiende-eeuwse en begin twintigste-eeuwse uitstraling heeft. De pomp die er tot ver in de negentiende eeuw heeft gestaan is eveneens goed te reconstrueren, maar heeft het nadeel dat de oudste ondergrondse resten van de put niet zichtbaar te maken zijn. De vraag is, of er nog een cultuurhistorisch verantwoord alternatief bestaat dat deze nadelen niet heeft.

Overwogen zou kunnen worden een put te herbouwen in negentiende-eeuwse stijl, waar je wel goed in kunt kijken. Die heeft er in 's-Hertogenbosch nooit gestaan. In enkele andere steden echter wel. Een zeer bekend voorbeeld is de put in Antwerpen, die gekenmerkt wordt door een natuurstenen putrand met een gietijzeren opbouw. Een keuze voor een dergelijke variant biedt bovendien het voordeel dat de gietijzeren opbouw tijdelijk verwijderd kan worden op het moment dat er een podium op de Markt moet worden neergezet. Om die reden is het ook een mogelijke optie om een put in negentiende-eeuwse stijl op de markt te plaatsen naar het Antwerpse voorbeeld.

Eigentijdse vormen

Een moderne vormgeving van de stadspuit, of invulling van de plek, is met cultuurhistorische overwegingen heel goed verdedigbaar omdat er in de loop van de tijd altijd nieuwe bebouwing op de Markt gemaakt die wij nu als historisch zien. Bovendien schept dit optimale mogelijkheden voor het zichtbaar houden van de archeologische relictten.

9.2 Overwegingen

Uit het bovenstaande kan worden opgevat dat een nauwkeurige, historisch verantwoorde herbouw van één van de historische situaties alleen zinvol is, als wordt geaccepteerd dat de authentieke historische waterput (de gemetselde schacht) niet meer, of in beperkte mate kan worden getoond.

In dit opzicht zal de oudste variant, herbouw van het puthuis van 1520, nog de beste mogelijkheden bieden om de schacht te zien, wanneer de luiken in de zijwanden worden geopend. De bestaande glasplaten zouden in de bovenrand van de opgemetselde put kunnen worden geplaatst, ter bescherming van de resten en om te voorkomen dat er rommel in komt. Verlichting en ontluchting in de put is daarbij essentieel.

Herbouw van het puthuis van 1520 kan op basis van het onderzoek op redelijk betrouwbare wijze plaatsvinden. Reconstructie van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje, tevens schandpaal, is bij deze optie bijna essentieel, omdat is vastgesteld dat de twee bouwwerken niet los van elkaar kunnen worden gezien en een twee-eenheid vormen.

Herbouw van de monumentale stadspomp van 1761 is zeer goed mogelijk, omdat vrijwel alle gegevens voor reconstructie aanwezig zijn en de pomp zich goed zal voegen in de huidige, overwegend negentiende-eeuwse omgevings sfeer. Het blijft bij deze optie echter geforceerd of moeilijk om de authentieke archeologische resten te tonen.

Wanneer er niet beslist een historische vorm hoeft te worden gereconstrueerd, is het om bepaalde redenen ook mogelijk te kiezen voor een vrij negentiende-eeuwse vorm of een eigentijdse invulling.

S t a d s p u t e n O n z e - L i e v e - V r o u w e h u i s j e

Bijlage 1

Samenvatting van het archiefonderzoek naar het puthuis en het ‘Heilig Huiske’

Door drs. E. Vink

DE PUT EN HET ONZE-LIEVE-VROUWE HUISJE OP DE MARKT VAN ‘S-HERTOGENBOSCH

Rapport ten behoeve van de Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente ‘s-Hertogenbosch

**Ester Vink
mei 2012**

Inleiding

De put op de Markt van ‘s-Hertogenbosch was lange tijd een beeldbepalend element in de stad. We zien hem afgebeeld op het bekende schilderij van de Lakenmarkt (crica 1530): een zeshoekige stenen constructie met een overkapping die aan de zijden, boven de put, is dichtgemaakt. Wie water wilde putten, moest op een stenen dorpel gaan staan en door een van de grote openingen in de wanden heen het mechaniek van de put bedienen om een emmer te water te laten en vervolgens naar boven te halen.

Naast de put stond een sierlijk gotisch gebouwtje op een hoge voet, dat wordt geïdentificeerd als het Onze-Lieve-Vrouwehuisje, ook zo’n element dat het aanzicht van de Markt bepaalde.

De Markt van ‘s-Hertogenbosch was eeuwenlang de plaats bij uitstek waar sterk uiteenlopende activiteiten op het gebied van handel, bestuur en rechtspraak met elkaar verweven raakten. Daarnaast speelde het religieuze

aspect een belangrijke rol, zeker in de late middeleeuwen, toen de ene processie na de andere over de Markt trok en er in de open lucht altaren geplaatst werden.

Hoewel het in het voorliggende rapport draait om de put en het ‘heilige huisje’ op de Markt, is het omwille van de context belangrijk om een meer compleet beeld van deze plaats te schetsen.

De Markt, middelpunt van de stad

Op het schilderij van de Lakenmarkt nemen de marktkramen die op de Markt opgezet werden een prominente plaats in. Behalve de kramen van de week- en jaarmarkten waren in de zestiende eeuw op de Bossche Markt de meer permanente verkooppunten te vinden van de vleesverkopers, die in de nabije Lakenhal hun standplaatsen hadden. Vooral tijdens de jaarmarkten, kermissen en processies was er veel spektakel op de Markt, met exotische kooplieden, kwakzalvers en toneelspelers die in openluchtspelen optraden. Voor het stadhuis gaven de schutterijen van ‘s-Hertogenbosch regelmatig acte de présence. Krijgshaftig ook was het spel dat op de Vastenavond in 1498 werd opgevoerd voor het huis De Engel op de Markt, waar een berg zand was neergelegd als ondergrond voor een steekspel met schilden en speren.¹

De Markt was een buitengewoon geschikt terrein voor festiviteiten, bijv. wanneer er weer eens een vrede was afgekondigd in de roerige zestiende en zeventiende eeuw, of ter gelegenheid van huwelijken, geboorten en andere heuglijke gebeurtenissen binnen het regerend grafelijk geslacht of vorstenhuis. In oktober 1517 stapelden de stadstimmerman en zijn knechts hout op de Markt op, om daarmee te ‘vuerden ende triumpheerde dat onse genedige heer die Co. (= koning) met liefde ende wel in Spaengien overcomen was.’ Het zal een indrukwekkende brandstapel geweest zijn, gelukkig voor vreedzame doeleinden.² Bij de verkondiging van een vrede met

¹ OSA, 1377, Stadsrekening 1521/1522, fol. 296vo, OSA 1355, Stadsrekening 1497/1498, fol. 72vo.

² GAHt, OSA 1374, Stadsrekening 1517/1518, fol. 82.

Frankrijk in 1559 werden schoten gelost en pekten die aan staken op de Markt waren bevestigd.³

Al die feestelijkheden ter gelegenheid van een vrede hadden een keerzijde. Gedurende de Gelderse Oorlogen en de Tachtigjarige Oorlog lag 's-Hertogenbosch meer dan eens in oorlogsgebied. De stad moest enorme inspanningen leveren om zich te verdedigen. Krijgsvolk kwam en ging, evenals de bijbehorende problemen. In 1557 werden de straten die uitkwamen op de Markt 15 dagen lang 's avonds afgesloten met kettingen, die 's morgens weer weggehaald werden. De kettingen moesten voorkomen dat een beruchte troep zwarte ruiters, die in dienst waren van Erich, hertog van Brunswijk, de stad onveilig maakte.⁴

De Markt werd in tijden van oorlog een soort militair terrein. Zo werd in mei 1568 een houten wachthuis midden op de Markt opgericht, dat een kleine tien jaar later werd vernieuwd. Dit wachthuis staat op het uit circa 1600 daterende

schilderij dat het Schermersoproer van 1579 uitbeeldt. Het 'moffen huys opte Mert' waaraan Jacop Cassyere (= de kasseier) in oktober 1582 werkte, zal dit of een dergelijk wachthuis geweest zijn.⁵

Zoals gezegd was de Markt ook de plaats waar het Bossche stadsbestuur zich in een officiële hoedanigheid manifesteerde. Vanaf de pui van het stadhuis werden jaarlijks de stedelijke verordeningen afgelezen door de gerechtsdienaar.⁶ Ook werden de weerbare mannen van de stad vanaf de pui bijeen geroepen wanneer de stad in nood was.⁷ Een heel wat gruwelijker manier waarop gezag werd uitgeoefend was het plegen van justitie. Op de Markt werd regelmatig zand aangevoerd dat op een plaats met blauwe hardsteen voor het stadhuis werd gestort, zodat daar een terechtstelling kon plaatsvinden. Na afloop werden het lichaam (of wat daarvan over was) en het zand weggevoerd, de zwaarden van de scherprechter schoongemaakt.⁸ Later richtte men houten schavotten op waar misdadigers opgehangen,

³ OSA 1410, Stadsrekening 1558/1559, uitgaven allerhande zaken.

⁴ Stadsarchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud Stadsarchief (OSA) 1408, Stadsrekening 1556/1557 en OSA 1409, Stadsrekening 1557/1558, uitgaven aan allerhande zaken.

⁵ GAHt, OSA 1419, Stadsrekening 1567/1568, uitgaven aan hout, planken en zagen, en OSA 1428, Stadsrekening 1576/1577, 28 oktober 1577. OSA OSA 1434, Stadsrekening 1582/1583, uitgaven aan straatsteen etc.

⁶ GAHt, OSA 1409, Stadsrekening 1557/1558, uitgaven allerhande zaken. Dit aflezen was volgens oude gewoonte, zo staat in OSA 1410, Stadsrekening 1558/1559.

⁷ GAHt, OSA 1446, Stadsrekening 1594/1595, uitgaven allerhande zaken.

⁸ GAHt, OSA 1372, Stadsrekening 1515/1516, fol. 44vo; OSA 1375, Stadsrekening 1519/1520, fol. 54.

geëxecuteerd, gegeseld of op een andere manier gemaltraitteerd werden.⁹ Tot de instrumenten van justitie behoorde ook de kaak die op de Markt stond, waarover hieronder meer.

En dat alles gebeurde op maar enkele meters afstand van het stadhuis, de huizen van het blok op de Markt, de put en het daarnaast staande heilige huisje. Wie dit bedenkt heeft enige moeite met een onbevangen blik op de Markt van Den Bosch.

Put en kapelletje op de Markt

Kapelletje

De stadspuit op de Markt neemt in de opsomming van elementen op de Markt een bijzondere plaats in. Over het nut van een waterput hoeft hier niet te worden uitgewijd. De put was echter niet alleen een utilitair bouwwerk waarvan er meer in de stad stonden, hij was ook een representatieve constructie. Hetzelfde gold voor de overkapping van de put, het zogenaamde puthuis. Juist deze representatieve kant van de stadspuit maakte hem tot een niet te missen herkenningspunt op de Markt, ja zelfs tot een typerend onderdeel van de hele stad 's-Hertogenbosch. Voor zover bekend was een dergelijke overdekte put midden op het centrale marktplein van een belangrijke plaats, want dat was 's-Hertogenbosch aan het einde van de middeleeuwen, redelijk uniek voor de Nederlanden.

'Heilige huisjes'

Naast de put op de Markt was een Onze-Lieve-Vrouwekapelletje gelegen. Het stond op een voetstuk en bevatte, zoals alle Onze-Lieve-Vrouwehuisjes, een Mariabeeldje waar kaarsen voor gebrand werden.

In 's-Hertogenbosch stonden nogal wat heilige huisjes, vaak bij de toegangswegen naar de stad. In de bronnen worden onder andere genoemd:
-het Onze-Lieve-Vrouwe huisje bij de Gevangenpoort,¹⁰
-het Onze-Lieve-Vrouwe huisje aan het Ortheneinde,¹¹
-het Onze-Lieve-Vrouwe huisje bij de Boom,¹²
-het heilige huisje achter de Tolbrug.¹³

Op de Geerlingse brug was in de vijftiende eeuw een Mariabeeld aanwezig waar kaarsen voor aangestoken werden.¹⁴ In de zeventiende eeuw was het Mariabeeld verdwenen en brandde op deze brug slechts een lantaarn.¹⁵

Pyron

De vroegste vermelding van het Mariakapelletje op de Markt komt uit de stadsrekening die liep van 1 oktober 1497 tot Pasen 1498. Een 'mandement' over de waarde van de verschillende muntsoorten die in omloop waren werd toen in drievoud opgehangen. Het ene voor de kerkdeuren van de Sint-Jan, het andere op het raadhuis en het derde 'opde merct aent pyron van onser liever vrouwen huysken'. Een 'pyron' of pilon is een hoge voet, die van hout of

⁹ GAHt, OSA 1408, Stadsrekening 1556/1557, uitgaven aan timmeren en reparaties; OSA 1417, Stadsrekening 1565/1566, uitgaven aan timmeren en reparaties: een galg 'gericht' op de Markt.

¹⁰ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1570/1571, fol. 150vo, Van Rooy-7, Rekening 1633/1634, Ontvangsten, 14 november 1634. Werd toen nog onderhouden!

¹¹ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1568/1569, fol. 135.

¹² GAHt, OSA 1356, Stadsrekening 1498, fol. 7vo.

¹³ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-7, Rekening 1624/1625, fol. 23vo.

¹⁴ GAHt, Oud Rechterlijk Archief (ORA), Bosch Protocol (BP) 1229 fol. 222, 7 juni 1459.

¹⁵ GAHt, ORA, BP 1572 fol. 270vo, 22 januari 1650.

steen geweest kan zijn. Het feit dat het op een houten bord bevestigde document aan deze pyron werd opgehangen, duidt erop dat dit onderdeel destijds van hout was. Een natuursteen voet zal men niet zo snel ontsierd hebben met een ophangoog voor een plakkaat.¹⁶

Onderhoud

Zowel de put als het Onze-Lieve-Vrouwehuisje werd onderhouden door het Blok van de Markt, waar ook de Tolbrug bij hoorde. Een 'blok' was een van oorsprong middeleeuwse wijkorganisatie, met taken op het gebied van armen- en ziekenzorg, brandbestrijding en toegankelijkheid van de waterwegen in de stad. 's-Hertogenbosch telde aan het einde van de vijftiende eeuw negen blokken, die bleven functioneren tot 1810.

De financiën van het Blok van de Markt waren bij lange na niet toereikend om te voorzien in nieuwbouw van de put of het Onze-Lieve-Vrouwehuisje. In die gevallen werden de kosten opgebracht door de stad, zoals te zien is in de stadsrekeningen. Incidenteel betaalde de stad voor het onderhoud van het kapelletje. Aan de hand van wat in de archieven van de stad en van de Negen Blokken is te vinden, kan een beeld geschetst worden van de geschiedenis van de put en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje.

'Steenwerck vander kaken'

Opvallend is dat op de Markt vanaf 1498 nóg een bouwkundig element op een voet gestaan heeft, namelijk een kaak. Een kaak was een staketsel waar een overtreder aan werd vastgelegd, met als doel hem of haar bloot te stellen aan openbare vernedering. Een misdadiger of overtreder die 'aan de kaak' stond, werd met andere woorden te schande gezet.

In 1498 ontving de loodsmeester van de Sint-Jan, meester Jan Heyns, 36 Rijnguldens 'van dat hy den voet ende dat steenwerck vander kaken gemaict heeft ende den steen dair toe geleverd'.¹⁷ Over de levering van hout- en ijzerwerk aan de kaak lezen we niets, maar dat hoeft niet te betekenen dat het er niet geweest is. De stad kocht vaak hout en ijzerwerk aan dat voor meerdere doeleinden werd gebruikt. Bovendien vertonen de stadsrekeningen

¹⁶ GAHt, OSA 1355, Stadsrekening 1497/1498, fol. 67.

¹⁷ GAHt, OSA 1356, Stadsrekening 1498, fol. 44.

een hiaat tussen 1498 en 1500. Juist in die jaren is wellicht verder gewerkt aan de kaak.

In de geschiedschrijving is enige verwarring ontstaan over de kaak en het heilige huisje. Hieronder zal nader op deze problematiek worden ingegaan. Maar eerst richten we de aandacht op de put op de Markt.

De put

Uit de door de voormalige Bossche stadsarcheoloog H.L. Janssen verrichte opgraving op de Markt in 1977 blijkt dat hier sinds de eerste helft van de vijftiende eeuw een gemetselde waterput aanwezig geweest is. Het puthuis zou jonger zijn, en mogelijk dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, of zelfs uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

In de schriftelijke bronnen komt de put op de Markt voor vanaf het rekeningjaar 1519/1520. Uit de stadsrekeningen is af te leiden dat de put van 1520 tot 1522 ingrijpend werd aangepast. Daarbij werd de bestaande stenen put afgebroken en vervangen door een put van blauwe hardsteen. Waarschijnlijk is ook boven de oude put een dak aanwezig geweest, bekroond met de symbolen van het Habsburgse Rijk waar 's-Hertogenbosch deel van uitmaakte. Deze symbolen werden weer gebruikt aan de vernieuwde overdekte put. Enig metaalwerk dat voor de nieuwe put toegepast zou worden moet eveneens in de oude situatie al aanwezig zijn geweest.

De vernieuwde put (1520-1522)

In de week van Sint-Michiëlsdag in 1520, die van de 29ste september, plaatsten timmerlieden een stellage aan de put op de Markt. Tegelijkertijd reden voerlieden met hun karren af en aan om zand, kalk en stenen aan te voeren en gruis (= puin) weg te brengen. Later werden ook andere vaklieden actief. Het werk zou tot eind 1522 voortduren.

Gedurende de werkzaamheden onderging de put een complete gedaanteverwisseling. Daarbij werd het voornaamste werk geleverd door steenhouwer Gielis van Tricht. Hij had blauwe hardsteen uit Tricht (= Maastricht) laten aanvoeren: 'Item nae ordinantie der heren ende deser stat

den putte op die merckt gefundeerd staende ende den selven voirts op te doen maken met blaeuwen steen. Alsoe den selven verdinght aen Gielijns van Tricht, steenhouwer, ende heeft dien met blaeuwen steen opgemaict voer c phs. gl. (100 Philippus guldens)' De schepenen wisten op dit bedrag wat af te dingen en kwamen uit op een totaal van 103 Rijnsguldens.

Later leverde Gielis nog een aanvullende hoeveelheid blauwe steen voor de put, ditmaal aangeduid als blauwe Namense steen.

Behalve aan de put zelf werd door timmerlieden gewerkt aan het puthuis dat ook als put werd aangeduid. Dit zou erop kunnen duiden dat het puthuis een simpel afdak was, maar dat was zeker niet het geval. Het puthuis was een gebouw met dichte wanden die bovenop de stenen put geplaatst waren. Put en puthuis werden daarom als een eenheid gezien. Vanaf de derde week van februari 1522 konden leien op het dak van 'de put' worden gelegd. Het aantal van 3000 stuks geeft aan dat het niet om een bescheiden dakje gegaan kan zijn.

Even tevoren was het metaalwerk van de put gereed gemaakt. Het lijkt erop dat daarbij gebruik werd gemaakt van bestaande elementen. Er wordt namelijk gemeld dat drakenhoofden, waar water doorheen hoorde te lopen, werden opengeboord omdat ze verstopt waren: 'Item omme die draeckxhoefden aenden putte die gestopt waren te drylen ende te openen'. Deze drakenhoofden zullen, gezien een jongere vermelding, stenen koppen geweest zijn om metalen mondstukken heen.¹⁸

Niet duidelijk is hoe het in emmers geputte water via dergelijke mondstukken uitstroomde. Dat moet van de ene waterbak in de andere gebeurd zijn, maar daarover lezen we niets. De steenhouwer hakte ruimte voor de metalen pijpen uit in de hardsteen. De pijpen, 'daer dwater inde backen doer loept aenden put opte merct staende', werden gegoten door Aelbert Keteler de Oude. Tenslotte werd 'de put', dat wil zeggen het puthuis, geverfd. Bovenop het dak stonden een kroon en een 'arn' (= arend). Bedoeld werd de dubbele adelaar van de Habsburgs, die ook op het bekende, ongeveer tien jaar jongere, schilderij van de Lakenmarkt is afgebeeld. Deze onderdelen zijn eveneens beschilderd. De kroon en de arend werden bovendien verguld. Gezien het feit dat geen sprake is van een nieuw gemaakte arend of kroon, lijkt het te gaan om een bestaande bekroning, zoals gezegd een aanwijzing dat het puthuis een voorganger heeft gehad.

Onder het dak van het nieuwe puthuis werden goten gemaakt: 'vanden goetkens onder dack vanden putte maken'. Niet vermeld wordt dat deze het regenwater van het dak afvoerden naar de waterput. Het water zal in een goot rondom de put zijn terecht gekomen.¹⁹

Onderhoud en functioneren

Nadat de waterput was voltooid, werd het onderhoud overgelaten aan het Blok van de Markt. Dit blok heeft, evenals de andere blokken, een archief nagelaten waarin de inkomsten en uitgaven verantwoord worden, ook wat betreft de zestiende en zeventiende eeuw. Aanvankelijk wordt in de

¹⁸ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1591/1592, fol. 330: meester Jan den Steenhouwer voor het houwen van 'eenen draecks hoofd' aan de put op de Markt.

¹⁹ GAHt, OSA 1377, Stadsrekening 1521/1522, fol. 276-299vo.

rekeningen van dit blok maar weinig aandacht besteed aan dit soort concrete zaken. Pas vanaf de rekening van 1548/1549 komen uitgaven voor die verband houden met de put op de Markt. Zij verduidelijken veel over de constructie en het functioneren van de put.²⁰

Het ophaalmechaniek

Verreweg het meest komen posten voor die gaan over reparaties aan en de aanschaf van de houten emmers en kettingen waarmee geput werd. Waar de emmers van particuliere putten aan touwen werden opgehaald, zoals bijv. de put van de Gaffel, het pand naast het raadhuis op de Markt, werd aan de put op de Markt metaalwerk gebruikt. De emmers waren vastgemaakt aan 'einden' ketting.²¹

In de rekening van 1551/1552 komt een betaling voor van 9 guldens en 18 stuivers aan Reyner Willemsoen in de Waag, vanwege Peter die Smit in de

Verwersstraat, die 'zekeren kettens ende rollen ende emers aenden puth gemaect' had. Reyner Willemsoen had het ijzer kennelijk gewogen om de prijs van de verschillende onderdelen te kunnen bepalen.²²

De kettingen liepen dus over rollen of katrollen. Later (vanaf 1570/1571) worden raderen genoemd die naast de rollen gebruikt zijn.²³ Raderen én een rol komen voor in een rekening uit 1561/1562. De blokmeesters hadden toen een rol geleend, die in het raderwerk was 'geschoten'.²⁴

Aan de put waren meerdere emmers tegelijkertijd in gebruik. In de blokrekening van 1558/1559 komt een post voor met betrekking tot het maken van twee houten emmers aan de put en over het binden van vier emmers, met zeker 'gehend' (hengsels?).²⁵ Tien jaar later kreeg de hoefsmid in de Karstraat zes stuivers voor het verbinden van twee nieuwe emmers met een nieuwe band en hengsel.²⁶ Regelmatig ging er iets mis en moesten

²⁰ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1548/1549, Uitgaven, zonder fol. nrs.: Betaald ('verleet') aan de emmers aan de put op de Markt: 13 ½ st.

²¹ Bijv. GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1567/1568, fol. 111vo. Touwen voor de put van de Gaffel: o.a. GAHt, OSA 1409, Stadsrekening 1557/1558, uitgaven allerhande zaken.

²² GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1551/1552, zonder fol. nrs.: 'Noch uitgeven van gelde'.

²³ Dat het om meerdere rollen ging blijkt uit GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1557/1558, zonder fol. nrs.; raderen: Van Rooy-4, Rekening 1570/1571, fol. 150vo.

²⁴ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1561/1562: Voor een rol die wij geleend hebben 'ende inne het raetter schoot' gebroken: 2 st., geen erg duidelijke passage.

²⁵ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1558/1559.

²⁶ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1568/1569, fol. 126.

losgeraakte emmers uit de put gevist worden.²⁷ Een hele onderneming, bij een gemiddelde waterstand van zo'n kleine drie meter onder de putrand.²⁸ Wanneer het metaalwerk mankementen ging vertonen kwam de smid het putwerk repareren. Het is in de posten met betrekking tot zijn arbeid niet altijd even duidelijk wat de verschillende onderdelen die genoemd worden voorstelden. Zo werden in 1556/1557 twee koperen 'leepels' van zes pond aan de put geleverd. De smid maakte tevens bouten, spillen en daarnaast 'kettens' (kettingen), die later weer werden vermaakt. Bovendien opende hij ijzers aan de put en werden andere ijzers aangekocht. Werden hier met 'ijzers' soms de door de ketelmaker vervaardigde ijzeren buizen bedoeld die uitmondten in de drakenhoofden? Die zullen regelmatig verstopt zijn geraakt. De steenhouwer had in 1556/1557 in elk geval goten gehouwen aan de put, waar water doorheen moest lopen. Misschien ook werden de boven genoemde ijzers hierin gelegd.²⁹

Volgens de rekening van 1564/1565 werd toen een ijzer aangeschaft waar de 'rol' aan hing, samen met een 'scheer', een heel ander ijzer dus. Dit had te maken met het putmechaniek.³⁰

Op grond van de aanwijzingen die in de rekeningen voorkomen, zou men kunnen concluderen dat de emmers waar het water mee werd geput waren bevestigd aan één of meer rondgaande kettingen. Op deze manier konden de wateremmers met een behoorlijk hoge frequentie opgehaald worden. De ketting/kettingen werd/werden in beweging gebracht door met een handvat aan de rollen en raderen te draaien waar de ketting/kettingen overheen liep/

liepen. Het resultaat zou dan vergelijkbaar zijn met het systeem van een jacobsladder. Dat althans kan worden afgeleid uit een post uit de rekening van 1604/1605. Een smid kocht toen een stuk van een gesloten ketting met een gewicht van 46 pond van degene die de put voor het Blok van de Markt onderhield. De ketting had al vele jaren bij hem thuis gelegen. Het kan niet anders of dat was een oude ketting van de put op de Markt.³¹

De put zelf

Het steenwerk van de put vergde het nodige onderhoud. In 1557/1558 werden door Dyerck de Metzter (= metselaar) voor reparatie van de put 2 ½ sester (een inhoudsmaat) cement gebruikt, naast kalk en acht 'steen plevysen', dat wil zeggen platte stukken hardsteen. Om de voegen waterdicht te maken werden ze ingesmeerd met lijnzaadolie ('lysetalen').³²

In 1562/1563 maakte de toenmalige loodsmeester van de Sint-Jan, Jan Derkennes, een blauwe steen aan de put, die hij in vorm hakte. Enkele jaren later kreeg mr. Jan 'die loetsmeester' drie stuivers 'voor eenen yseren in eenen steen te houwen aenden put'.³³

De waterbakken

De hardstenen opbouw van de put was zeshoekig, zoals wordt weergegeven op het schilderij van de Bossche Lakenmarkt. Bij die zeshoek moeten zogenaamde waterbakken hebben gehoord. Het is niet eenvoudig voor te stellen hoe deze bakken eruit gezien moeten hebben. De rekeningposten

²⁷ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1553/1554.

²⁸ H.L. Janssen, 'Markt', in: H.L. Janssen (red.) *Van Bos tot Stad* ('s-Hertogenbosch 1983), 53-63, aldaar 56, 57. Het wateroppervlak lag tussen de 3.50 m en 4 m. beneden het maaiveld.

²⁹ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1556/1557, zonder fol. nrs., uitgaven.

³⁰ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1564/1565, fol. 69vo.

³¹ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1604/1605, fol. 273vo.

³² GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1557/1558, zonder fol. nrs., 'Onraet vanden putten'.

³³ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1566/1567, fol. 100.

waren destijds vermoedelijk duidelijk genoeg voor wie bekend was met de situatie, maar vandaag de dag zijn ze behoorlijk vaag. Gaan we uit van de 'putopstand', dan zouden zich een waterbak of waterbakken bevonden moeten hebben binnen in, dan wel op, de wand van de put. Misschien bestond een deel van de rand van de put zelf wel uit waterbakken.

De put op de Markt was niet alleen geschikt voor het vullen van emmers met water voor particulier gebruik, het efficiënte ophaalsysteem met behulp van emmers, katrollen en kettingen kon grote hoeveelheden water aan. Een deel van het water moet uit de putemmers in de waterbak/bakken zijn gestort, waarna het via buizen en de drakenhoofden van de ene bak in de andere zal zijn gelopen. Daar valt echter niets over te lezen. In een bloksrekening uit 1592/1593 wordt melding gemaakt van een ijzeren plaat waarmee de 'backen' van de put op de Markt waren 'gestopt'. Deze was zoekgeraakt, maar werd uiteindelijk terug gevonden.³⁴

Er zijn verschillende redenen te bedenken waarom de waterbakken in gebruik waren. Voor de kooplieden die met hun waren op de Markt stonden zullen deze bakken ongetwijfeld nuttig zijn geweest. Ook degenen die de Markt schoonmaakten hadden er veel profijt van. Ruiters, kooplui en voerlieden konden er natuurlijk hun paarden of andere dieren in drenken. En daarnaast vereisten de vreugdevuren, brandende pektonnen en soortgelijke vuren die tijdens festiviteiten op de Markt de stemming verhoogden, de aanwezigheid van water waarmee snel geblust kon worden wanneer het uit de hand liep. In het algemeen waren de waterbakken van groot belang voor de bestrijding van de talrijke branden die in de grotendeels uit houten huizen bestaande stad bijzonder verwoestend uitwerkten. Wanneer een brand was uitgebroken

telde iedere minuut. Het vullen van de brandemmers ging het snelst wanneer ze konden worden volgescheppt in de Dieze of in waterbakken, zoals bij de put op de Markt. De stenen waterbakken hier verschilden van de waterbakken die de blokken er normaliter op na hielden in het kader van de brandbestrijding. Deze 'lesbacken' (= blusbakken) waren meestal met pek dichtgemaakte houten bakken, zo blijkt uit de blokrekening van 1558/1559.³⁵

De uitgaven ten behoeve van de put op de Markt werden in de blokrekeningen vaak in hetzelfde hoofdstuk verantwoord als de uitgaven aan brandgereedschappen. Behalve waterbakken, brandladders en brandhaken omvatten die ook leren brandemmers. Het heeft er alles van weg dat bij de put op de Markt een aantal brandemmers hing, zo blijkt onder andere uit de genoemde rekening uit 1558/1559. De rest van de brandemmers van het Blok van de Markt bevond zich in de Gaffel, het huis naast het eigenlijke raadhuis, dat ook van de stad was, en in het Minderbroedersklooster, even verderop. Boven de poort van de Minderbroeders stond in 1573/1574 'thuysken' waar de bloks emmers in hingen.³⁶

Schoonmaak

Het was vroeger letterlijk van levensbelang dat een put schoon water gaf. Vandaar dat in de blokrekeningen jaar in jaar uit zoveel aandacht wordt besteed aan het reinigen van de put op de Markt.

Het Blok van de Markt had in elk geval sinds 1555/1556 iemand aangesteld die de put en het puthuis schoonhield, zo 'datter die gebuer nyet over en clagen' (zodat de geburen –dat wil zeggen van de Markt- hier niet over klagen), zo staat in de rekening van 1564/1565.³⁷ Deze Jan Willeborts, alias

³⁴ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1592/1593, fol. 355vo.

³⁵ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1558/1559, uitgaven. Vgl. GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1570/1571, fol. 150vo. Een slijkveger bracht de brand waterbak voor reparatie naar de pleytmaker voor 1 st.

³⁶ GAHt, Archief Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1564/1565, fol. 86vo; Van Rooy-4, Rekening 1573/1574, fol. 197; Van Rooy-5, Rekening 1576/1577, fol. 58, 58vo.

³⁷ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1564/1565, fol. 77.

Jan de Hollander, huurde een kamer (dat was een eenvoudige woning) die eigendom was van het blok. In ruil voor een lagere huur onderhield hij de put op de Markt. Hij was één van de minder bedeelden waar het blok voor zorgde, want regelmatig ontvingen Jan of zijn vrouw giften vanwege hun armoede.³⁸

Jan de Hollander 'veegde' de put regelmatig. In 1556/1557 werd een dreg aangeschaft waarmee vuil uit het water kon worden verwijderd. Bij grondige schoonmaakbeurten werd de put helemaal leeggemaakt, waarna Jan de Hollander of iemand anders vanaf de bodem slijk en andere vuiligheid in tonnen omhoog liet takelen. Er viel nogal eens rommel in het water bij werkzaamheden aan de put, reden voor het blok om dan de schoonmaakactiviteiten op te voeren. In juni 1557 werd de put voor de tweede maal in dat jaar geveegd, waarbij Jan de Hollander door een vijftal arbeiders geholpen werd. Uit de put kwam veel 'onreynicheyd ... duert versien (= voorzien, werken aan) vanden put'. Daarmee werden de metselwerken bedoeld die in dit jaar zijn uitgevoerd, zie boven.³⁹

In de ordonnanties van de stad wordt het uitdrukkelijk verboden vuilnis te dragen of de behoefte te doen in en aan de put op de Markt. Ook het inwerpen van dode beesten, hout, beenderen of stenen wordt verboden, omdat het water van de put onzuiver zou worden 'ende onbequaem om mede te coeken oft andersyns te gebruycken'. Men diende te zorgen dat men de emmers en kettingen van de put niet 'ontstucken [zou] laeten loepen'. Even verderop staat dat niemand de emmers roekeloos mocht laten 'afloepen' en in het water laten vallen, op een boete van 9 stuivers.⁴⁰

In deze tekst worden individuen aangesproken op het gebruik van de put. Zoals gezegd, impliceert het boven geschetste systeem van water putten dat men niet alleen emmers voor eigen behoefte ophaalde. Het water uit de puttemmers werd ook voor algemeen gebruik in de waterbakken gestort. De vraag is wie aan de rollen met kettingen draaide als het niet om de eigen waterbehoefte ging. Nergens wordt gememoreerd dat de genoemde Jan de Hollander water putte voor algemeen gebruik. Was dat misschien het werk van de marktveger, een stads dienaar die tegen betaling van stadswege de Markt schoon hield? Of werden bepaalde personen aangewezen wanneer intensief water geput moest worden, bijv. bij brand? Vragen waar de bronnen geen rechtstreeks antwoord op geven.

Het puthuis

Wanneer in de rekeningen houten onderdelen ter sprake komen in verband met de put, moeten ze betrekking hebben gehad op het puthuis. Ook dat werd in de blokrekeningen, zoals gezegd, consequent aangeduid als 'put', waar het deel van uitmaakte. Een paar maal werden door timmerlieden en leidekkers kleinere werkzaamheden aan het puthuis uitgevoerd. Zo werden volgens de blokrekening van 1553/1554 regels aangebracht om het huis van boven dicht te maken. In 1561/1562 werden planken aan de put gemaakt.⁴¹ In de rekening van 1567/1568 is sprake van de deuren van de put, waaraan de smid en timmerman enkele zaken veranderden. Hierbij moeten we niet denken aan gewone deuren, maar aan een soort grote raamopeningen met dichte luiken, zoals afgebeeld op het schilderij van de Lakenmarkt.⁴²

³⁸ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1555/1556 t/m Van Rooy-4, Rekening 1575/1576.

³⁹ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1557/1558, zonder fol. nrs., 'Onraet vanden putten'.

⁴⁰ GAHt, OSA, 190, gepubliceerd 22 mei 1565 \$verwijzing van Aart, is niet te vinden.

⁴¹ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1553/1554, Uitgaven; Van Rooy-4, Rekening 1561/1562, fol. 34vo.

⁴² GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1567/1568, fol. 110vo.

Het puthuis kon dus worden afgesloten. De welbekende Jan de Hollander had de taak 'de put' op slot te doen en te ontsluiten. Behalve hij had een klein aantal andere personen sleutels van de put.⁴³

Ondanks de boete waarmee vervuilers door de stedelijke autoriteiten werden bedreigd, is met de put niet altijd even netjes omgegaan. Aan het begin van de zeventiende eeuw moest de marktveger de 'dreck' van de put verwijderen voordat de metselaar aan de put wilde werken. Kennelijk werd de put als privaat gebruikt. Het waren toen bijzonder moeilijke tijden, met veel militairen in en om de stad, die zich weinig aantrokken van de stedelijke verordeningen over reinheid en netheid.

Over maatregelen die getroffen werden om de put en het bijbehorende puthuis tijdens de verschillende belegeringen van 's-Hertogenbosch tegen beschietingen te beschermen, lezen we niets. Dat was wel het geval bij het Onze-Lieve-Vrouwe huisje naast de put, in verband met de belegering van 's-Hertogenbosch in 1603. Daarbij zijn toen veel gebouwen binnen de stad beschadigd geraakt.⁴⁴

Een huisje naast de put

Volgens de rekening van 1564/1565 bracht een zekere 'Swart Willeken' aan Balthis van Sambeek de mededeling over 'om aen de put aff te breecken syn huysken'. In hetzelfde jaar brak de timmerman onder toezicht van de dienaar van het stedelijk gerecht, Willem de groenroede, 'het huysken aen die put' af.

In theorie zou het hier om een huisje naast een andere put binnen het Blok van de Markt gegaan kunnen zijn. Een dergelijke put wordt echter niet in de blokrekeningen genoemd.

Helaas is over Balthis van Sambeek of Zambeke niet veel meer bekend dan dat hij van huis uit kennelijk een nogal respectabel man was. Zijn vader moet Jan van Sambeek zijn geweest.⁴⁵ Het is denkbaar dat Balthis een bouwsel tegen het puthuis had opgericht om hier materialen in te bewaren die hij nodig had om op de markt te staan met zijn waren. Het feit dat hij ervan in kennis werd gesteld dat het huisje moest worden afgebroken, duidt erop dat hij op dat moment niet in 's-Hertogenbosch verbleef. Hoe het ook zij, een groenroede hield alleen toezicht wanneer een gerechtelijke kwestie in het geding kwam. Waar het om ging, wordt uit de bronnen niet duidelijk.⁴⁶

Pompen op de put

Na een paar jaar waarin de put op de Markt afwezig is in de blok- en stadsrekeningen, duiken in de blokrekening van 1576/1577 voor het eerst pompen op aan of in de put. De 'pompen aenden gemeynen put opte Merct' werden gerepareerd, zodat ze 'wat gemackelycker souden gaen'. Verder werden ijzers vermaakt en een stellage aan en in de put gemaakt, waar kennelijk de pompen aan bevestigd waren. Dit betekent dat het ingenieuze mechaniek met kettingen even voor 1575 is vervangen door pompen. Deze brachten het water in de put op de Markt naar boven via een buis met een

⁴³ GAHt, Archief Archief Negen Blokken, Van Rooy-3, Rekening 1558/1559, Uitgaven van de blokmeesters aan reparaties van de put.

⁴⁴ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1603/1504, fol. 236, Rekening 1604/1605, fol. 274.

⁴⁵ Zie website Bossche Encyclopedie, geraadpleegd april 2012: Momboirboek 1554-1600: tot twee maal toe werd Balthis, alias Balthasar, samen met zijn broer als momboir (voogd over minderjarigen) aangesteld.

⁴⁶ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1564, 1565, fol. 68, 71.

zuiger die op en neer ging wanneer de pomp bediend werd. Uit de jongere rekeningen blijkt dat het om twee pompen ging.⁴⁷ Vandaar dat de put op de Markt sinds de introductie van de pompen intensief werd onderhouden door iemand die aanvankelijk als tingieter, later als loodgieter bekend stond. Zijn voorganger, de inmiddels al op leeftijd gekomen Jan de Hollander, hoefde geen putdeuren meer op slot en van het slot te doen. Hij kreeg andere taken toebedeeld, zoals het kloven van het brandhout van het blok.⁴⁸ Het puthuis lijkt dus na de introductie van de pompen permanent toegankelijk te zijn geweest. Loodgieter Jan Danielss of Daendels had volgens de stadsrekening van 1587/1588 ook de loden pomp in de put van de Gaffel gelegd nadat de dochter van de concierge in de bewuste put was verdronken.⁴⁹ Hij zou de pompen met toebehoren in de put op de Markt vele jaren onderhouden, opgevolgd door zijn zoon Ghysbert Janss, die op zijn beurt werd opgevolgd door diens zoon Jan Ghysbers. Dan zijn we echter al veertig jaar verder. Aan de rest van de put werd rond 1575 vermoedelijk weinig veranderd. Net als het puthuis functioneerden ook de waterbakken met de buizen en de drakenhoofden sinds 1576 als vanouds. Een interessante vermelding komt uit de blokrekening van 1592/1593. Van de put op de Markt was een ijzeren plaat, 'daer de backen mede gestopt syn' verdwenen. De mensen die hem hadden gevonden kregen een beloning uitbetaald. De plaat was kennelijk aangebracht als afsluiting tussen twee waterbakken.⁵⁰

Diverse onderdelen

De pompen die omstreeks 1575 in de put op de Markt geplaatst werden, waren niet van het bekende type met pompzwengels. Ze waren van een ouder maaksel, maar hoe ze er precies uitgezien hebben, is niet duidelijk. In

de blokrekening van 1594/1595 wordt ingegaan op de verschillende onderdelen van de pompen in het kader van een algehele revisie. De naburen van het Blok van de Markt hadden namelijk geklaagd dat de twee pompen in de put op de Markt al meer dan drie maanden dermate in het ongereede waren geraakt, dat 'daer nyemants gheen water uuyt en conste gecrygen'. Omdat dit in geval van brand grote schade zou opleveren en nu al aanleiding gaf tot veel ongerief van de naburen, die te maken kregen met een gebrek aan water, diende het blok maatregelen te nemen. Het geld dat nodig was om de reparaties uit te voeren moest worden opgebracht door de naburen van het Blok van de Markt. Een buidelgang of 'collectatie' in 1594 leverde 44 gulden en 5 stuivers op, bij lange na niet genoeg. Er moest het daarop volgende jaar een tweede buidelgang worden gehouden om de inkomsten te vergroten. Op een bijdrage van de kant van de stad hoefde men niet te rekenen. Voor zover bekend sprong het stadsbestuur niet bij toen de pompen rond 1574 werden geïnstalleerd, of in 1594 en 1595, toen de pompen en put zijn gerepareerd. Anno 1594 kregen de loodgieter, de steenhouwer en de timmerman van het Blok van de Markt de opdracht om de pompen weer aan de gang te krijgen. De blokrekeningen waarin hun inspanningen zijn verantwoord geven een goed beeld van de verschillende onderdelen van de put en pompen. De loodgieter goot een loden pijp van 70 pond, die de stijgbuis - of een stuk daarvan - moet zijn geweest waardoor het opgepompte putwater omhoog kwam. In de put werden twee lange houten ribben gelegd, die daar altijd zouden moeten blijven. Zij werden verankerd met twee delen die gestulpt waren en twee grote klampen, die eveneens in de put moesten blijven liggen. Aan het steenwerk van de put werden nog eens twee driekantige houten klampen bevestigd. Kennelijk waren al deze elementen nodig om de

⁴⁷ Zie GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1592/1593: Aan Jan Danielss aan hetgeen hem toekomt voor het maken en onderhouden 'vanden twee pompen opde Merckt'.

⁴⁸ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1576/1577.

⁴⁹ GAHt OSA 1439, Stadsrekening 1587/1588, uitgaven allerhande zaken.

⁵⁰ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1592/1593, fol. 355vo.

constructie van de pompen te ondersteunen, omdat deze anders niet goed op zijn plaats bleef.

De rekening vermeldt dat de stenen 'posten' van de put waren verhoogd met vijf blauwe stenen die van de stad afkomstig waren. Op de posten werden drie ijzers gemaakt, die in de lange loden pijp werden gegoten met oud lood, vermoedelijk om de stijgbuis en de pompen verder te verankeren. Daarnaast werd het ijzerwerk aan een van de pompen verstaald en samen met de spil vermaakt. Ook worden genoemd een stalen oog in het pompijzer en een ijzeren plaat die door de loodgieter werd aangebracht, waar is niet duidelijk. Een stenen bak aan de put die was gebroken, werd door Broenen de smid voorzien van twee ijzeren 'geerden' (= staven) met twee dikke spijlen onder de kapotte bak. De twee spijlen en steunveer die hij verder nog maakte, zullen misschien ook aan deze bak verwerkt zijn. In de stenen bak in de put zelf had de steenhouwer verschillende gaten uitgehouwen, waar het ijzerwerk in aangebracht zal zijn. Broenen goot tenslotte in de stenen dorpel aan de put twee ijzeren klampen of houvasten.⁵¹

Onderhoud

In deze vorm bleef de put met pompen bestaan tot 1632. De inrichting voor het oppompen van water vergde het nodige onderhoud en vervangingen. Vergeleken daarmee werd de put zelf enigszins verwaarloosd. In de blokrekeningen van na 1575 wordt slechts één maal vermeld dat de put op de Markt geveegd werd.⁵²

Het grote verschil met de situatie van voor 1575 was, dat de put op de Markt jaarlijks intensief werd onderhouden door een loodgieter. Zijn voornaamste taak was het 'genckelyck' houden van de pompen en het verdere onderhoud aan de put.⁵³ Dit werk had hij voor een bepaalde som jaarlijks aangenomen.⁵⁴ Vaak waren ook een metselaar, steenhouwer en smid actief aan de pompen en de put. De steenhouwer had in de week van 9 april 1602 de koperen draak aan de pomp, die uitgevallen was, vastgemaakt. Dat zal het koperwerk zijn geweest van de stenen drakenhoofden met koperen mondstuk in de

⁵¹ GAHt, OSA 1446, Stadsrekening 1594/1595, fol. 37; GAHt, Archief Negen Blokken, van Rooy-5, Rekening 1594/1595, fol. 35vo-38vo.

⁵² GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1604/1605, fol. 275.

⁵³ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1583/1584, fol. 200vo.

⁵⁴ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1604/1605, fol. 274vo.

waterbakken bij de put, waarvan in oudere rekeningen sprake is, ook nog ná de in gebruikname van de pompen.

In de week van 2 juni 1604 vermaakte Cornelis de Steenhouder de 'backen vanden put' en legde ze in cement. Een jaar later, in de week van 10 november 1604, belegde metselaar Jan Martens de 'staeijl' met straatstenen en voorzag hij deze van cement (= het voetstuk of de verhoging rondom de put, waarop men moest staan om water op te kunnen pompen?). Ook bracht de steenhouwer enige stukken steen aan de put aan.⁵⁵ In 1607 werd door de loodgieter een waterbak van binnen met cement dichtgemaakt.⁵⁶

De smid veranderde tussen 1606 en 1610 verschillende malen de ijzers aan de pompen, waarschijnlijk omdat het mechaniek versleten raakte. Dat zou kunnen blijken uit de blokrekening uit 1606/1607 waarin wordt vermeld dat de smid het ijzerwerk aan de 'pompe' op de Markt dat doorgesleten was, vermaakt had.⁵⁷ Mogelijk waren die ijzers de onderdelen die de zuigers van

de pomp bedienden met als doel water op te pompen, de voorlopers van de pompzwengels.

De pijpen van de pompen werd in de loop van de jaren meerdere malen vervangen.⁵⁸

Bij werkzaamheden aan de pomp op de Markt maakte de smid hier in 1611 een loden bak aan.⁵⁹ De stadspomp ging hiermee kenmerken vertonen van de waterpompen die enkele decennia later algemeen in de stad werden gebruikt, zoals onder meer in het stadhuis. Het opgepompte water kwam hier in een loden bak terecht. Zou het zo kunnen zijn dat de loden pompbak van de put op de Markt binnen de omtrek van de waterput werd aangebracht?⁶⁰ In 1611/1612 verdiende Marten Aertssen, slotmaker, 7 stuivers aan de pomp op de Markt. Dezelfde Marten Artssen, slotmaker, maakte en herstelde in 1616 diverse ijzeren 'gerden' aan de 'pompe' op de Markt.⁶¹ Een gerde (metalen staaf, zien boven) was iets anders dan een pompzwengel, zo blijkt

⁵⁵ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1601/1602, fol. 189vo; Rekening 1603/1604, fol. 236 en Rekening 1604/1605, fol. 274, 274vo.

⁵⁶ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1606/1607, fol. 328.

⁵⁷ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1606/1607, fol. 328.

⁵⁸ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-6, Rekening 1617/1618, Van Rooy-7, Rekening 1623/1624.

⁵⁹ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-6, Rekening 1610/1611, uitgaven aan reparaties en Rekening 1611/1612, uitgaven aan reparaties aan trappen, put en het heilige huisje.

⁶⁰ Bijv. GAHt, OSA 1528, Bijlage stadsrekening 1636/1637: aanschaf van een nieuwe pompbak voor de concierge.

⁶¹ Rekening 1611/1612, uitgaven aan reparaties aan trappen, put en het heilige huisje.

uit de volgende post uit de bijlage van de stadsrekening van 1633/1634: Lijst van ijzerwerk geleverd door Matys Diercx in december 1633: de 29ste twee zwingels met vier ‘gerden’ aan de pomp op de Markt afgenomen en versteld. Onder een pompslot werd volgens het Woordenboek der Nederlandse Taal een zogenaamde hartklep in de pomp verstaan, een onderdeel van de pompzuiger waarmee het water naar boven werd gebracht. Het ging toen al om de nieuwe pomp waarvan even verderop in de tekst sprake is.⁶² Het houten puthuis bleef ook toen de pompen op de put functioneerden in gebruik. In 1605 lapte en stopte timmerman Ghijsbrecht Soomers het houtwerk van de put aan de Markt, waar hij onder andere een nieuwe deur in plaatste. Volgens de rekening van 1606/1607 bracht de timmerman in dat rekeningjaar drie brede latten aan de ‘pompe ofte putte’ aan.⁶³ Het leidak van het puthuis werd dichtgemaakt in 1597, waarbij 1300 ‘stenen’ en leien gebruikt zijn.⁶⁴ In 1605 gingen er 300 leien op het dak van de ‘put’.⁶⁵ In het puthuis hingen emmers, die in 1605 versteld werden door de smid. Ook gebeurde dit wel door de loodgieter.⁶⁶ Die emmers waren geen brandemmers, maar wateremmers.⁶⁷ De brandemmers waren van leer gemaakt, om ze gemakkelijk te kunnen hanteren.

De nieuwe pomp die de put verving

In 1632 werden de pomp met de bovenzijde van de put aan de Markt, samen met het hele puthuis afgebroken en vervangen door een nieuwe pomp, waar een ten dele uit glas bestaande ‘lantaarn’ boven stond. Eventuele symbolen aan de put die verwezen naar het gehate Habsburgs-Spaanse rijk, behoorden voorgoed tot het verleden. Het protestantse stadsbestuur dat in 1629 was aangetreden, beschouwde deze pomp duidelijk als een stedelijk visitekaartje, zo midden op de Markt. Evenals de oude put met het puthuis was de pomp op de Markt daarmee een representatief bouwwerk. De stad betaalde een aanzienlijk bedrag voor de bouw van de pomp, die zeer verzorgd werd uitgevoerd.

De nieuwe pomp stond nog steeds boven de put, alleen was deze nu overweld, dat wil zeggen na de verwijdering van de opbouw was de put dichtgemaakt aan de bovenzijde. De put verdween daarmee onder het maaiveld. De pomp zag eruit zoals we ons een stadspomp voorstellen, groot, op een voetstuk, met twee zwingels aan een pomplichaam. Het ging nog steeds om een dubbele pomp die water gaf uit twee ‘cooper antijsen tronien met de mont stucken’. In de rekeningen is sinds 1632 geen sprake meer van de put op de Markt, maar van de pomp op de Markt. Aan de pomp waren decoratieve elementen toegepast die onder andere door beeldhouwer Henrick Wyler werden vervaardigd. De pomp had een beschilderde pedestaal (= de

⁶² GAHt, OSA 1522, Bijlage stadsrekening 1630/1631, Rekening voor geleverd lood, beginnend 6 februari 1631, door Hans Reyniers, loodgieter: op 13 september 1631 is vermaakt het slot van de pomp op het stadhuis. GAHt, OSA 1525, Bijlage stadsrekening 1633/1634.

⁶³ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1606/1607, fol. 328, 328vo.

⁶⁴ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1596/1597, fol. 84.

⁶⁵ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1605/1606, fol. 304.

⁶⁶ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1605/1606, fol. 304.

⁶⁷ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1604/1605, fol. 274vo, 275vo.

romp van de pomp?) en was omringd door gebeeldhouwde zuilen met sierlijk verguld smeedwerk. Op dat smeedwerk rustte de lantaarn.

In de stadsrekeningen komt een post voor met betrekking tot een koperen mondstuk dat van de oude pomp gekomen was en 16 pond woog. Omdat het maar ‘graue spijs’ was, rekende de loodgieter hier aan ruilwaarde niet veel voor. Vermoedelijk was dit één van de mondstukken in de stenen drakenhoofden die aan de voormalige pomp hadden gezeten. En zo eindigde een fraai onderdeel in de smeltkroes.⁶⁸

Het “Onze-Lieve-Vrouwehuisje” op de Markt

Het Onze-Lieve-Vrouwehuisje op de Markt komt niet zo vaak voor in de bronnen als de put op de Markt, vermoedelijk omdat er relatief weinig aan gewerkt hoefde te worden. Het Blok van de Markt zorgde voor de kaarsen die voor het Mariabeeldje gebrand werden, zoals blijkt uit de volgende post in de rekening van de Markt uit 1568/1569. In die rekening wordt melding gemaakt van acht pond ‘rueten karssen’ (dat wil zeggen vetkaarsen, van een mindere kwaliteit dan waskaarsen) die de voorgaande blokmeesters hadden laten halen om het ‘vrouwenhuysken op die Merckt [te] luijchten (= verlichten) nar ouder gewonde ende moet onderhouden wesen’. Voor de kaarsen overigens was onder andere dezelfde Jan den Hollander verantwoordelijk die ook betaald werd voor werkzaamheden aan en in de put op de Markt.⁶⁹

Een Mariabeeldje achter glas

In het huisje zaten glas-in-lood ruitjes, ‘glazen’. Op kosten van de stad had Cornelis Baltes ‘glaesmaicker’ in november 1565 twee glazen verlood aan het

‘Vrouwen huysken bijden put opte Merct, elk zeven voeten groot. Verder had hij in dit huisje vier nieuwe ‘Hessels glazen’ gemaakt, eveneens elk van zeven voet. Wat Hessels glas is, weten we niet. Vermoedelijk gaat het om het zogenaamde woudglas dat in Duitsland, onder andere in het bosrijke Hessen, werd gemaakt, en dat bekend staat om zijn groenige tint. De twee andere glazen van het zeshoekige kapelletje zouden dan wat helderder van kleur geweest kunnen zijn, zodat ze een beter zicht gaven op het Mariabeeldje.⁷⁰ Interessant is de kwestie waarom de stad in 1565 voor de glazen van het Onze-Lieve Vrouwehuisje betaalde, terwijl dat toch tot de taken van het Blok van de Markt werd gerekend. Mogelijk hangt dit samen met de religieuze onrust in deze jaren. Het was niet voor niets dat de schepenen in 1566 voor zichzelf en voor hun dienaren ‘tot desertie van haire lyven’ in de commotie en destructie van kerken, kloosters en godshuizen, veertien ‘swynstocken’ lieten kopen (een zwijnstok of –spies was een steekwapen waar uiteraard ook mensen aan geregen konden worden).⁷¹ Een andere mogelijkheid is het glas geheel nieuw werd aangebracht nadat het kapelletje het altijd zonder glas had moeten stellen. Nieuwbouw, en misschien ook dit soort nieuwe elementen, werden vaak wel door de stad betaald, waarna het onderhoud door het Blok van de Markt werd overgenomen.

Even vóór de boven genoemde post uit de blokrekening uit 1568/1569 wordt een betaling genoteerd van 20 stuivers aan de huisvrouw van Peter die Gelaesmaker in de Kerkstraat, omdat zij ‘dat vrouwenhuysken versien ende gemaect hadde’. Dit betekent dat zij, misschien samen met haar man de glasmaker, voorzieningen had getroffen aan het kapelletje.⁷² Ook gedurende de rest van de zestiende en in de eerste decennia van de zeventiende eeuw

⁶⁸ GAHt, OSA 1483, Stadsrekening 1631/1632; OSA 1484, Stadsrekening 1632/1633, OSA 1485, Stadsrekening 1633/1634; OSA 1523, 1524, 1525: Bijlagen bij de stadsrekeningen van resp. 1631/1632, 1632/1633 en 1633/1634; GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-7, Rekening 1633/1634.

⁶⁹ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1568/1569, fol. 126vo. Kaarsen en Jan den Hollander: Van Rooy-3, Rekening 1556/1557, en Van Rooy-5, Rekening 1579/1580.

⁷⁰ GAHt, OSA 1417, Stadsrekening 1565/1566, uitgaven allerhande zaken.

⁷¹ GAHt, OSA 1417, Stadsrekening 1565/1566, uitgaven allerhande zaken.

⁷² GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-4, Rekening 1568/1569, fol. 124.

betaalde het Blok van de Markt de reparaties aan de glazen van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje.

Verval

In de zomer van 1598 liet het Blok van de Markt een serie buitengewone werkzaamheden uitvoeren aan het Onze-Lieve-Vrouwehuisje. Stratenmaker Jacop Cassier maakte de 'cassey' (het plaveisel) onder het huisje in orde, nadat de timmerman drie palen aan het 'Vrouwen huysken' had geplaatst, samen met schoren. Heyman Artss de glasmaker tenslotte maakte de nieuwe glazen in 'ons L. Vrouwe huysken', waar glasspijlen bij hoorden.⁷³ Afgaande op deze vermelding krijgt men de indruk dat het huisje gestut werd. Als dat vanwege bouwvalligheid gebeurde, heeft het niet geleid tot herstel van het kapelletje, want hier wordt in de daarop volgende rekeningen geen melding van gemaakt. Een andere mogelijkheid is dat het huisje beschermd moest worden tegen destructieve invloeden van buitenaf, zoals uitbundige festiviteiten op de Markt, een uit de hand gelopen terechtstelling, de gevolgen van oorlogshandelingen, etc. Aanwijzingen dat zich in deze periode buitengewone zaken op de Markt en omgeving hebben voorgedaan zijn er evenwel niet.

Strijdgewoel

Een verband met oorlogshandelingen was er zeker wel in juni 1604, toen Antonis de Mandenmaker werd betaald voor het bekleden van het 'heijlegen huijsken met bandewerck', 'om inden miensten schade te coome.' De stevige rijswerk banden die de mandenmaker aanbracht fungeerden kennelijk als

bescherming tegen inslaande kogels tijdens de belegering van de stad in 1603. Over soortgelijke voorzorgsmaatregelen ten behoeve van de put en het puthuis, lezen we niets (zie boven).⁷⁴

Een paar jaar later, in augustus 1606, werden de glazen van het 'hijligen huijsken op de Merckt' weer gerepareerd. Ditmaal werd eveneens door een mandenmaker een zogenaamde horde ('hoorde') aan het heilig huisje gemaakt. Het gaat hier om een vlechtwerk, geen hor. Dezelfde Jan Dierixsz, mandenmaker, had in hetzelfde jaar ook 'een horde staende opt capelleken byden heeren caemer' gemaakt, dat wil zeggen in de kapel op het raadhuis.⁷⁵

Herstel

De laatste vermelding van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje vóór de renovatie in 1628 komt voor in de blokrekening van 1611/1612. Gielis de Timmerman werkte aan het kapelletje, waarbij hij twee stijlen 'aent huijsken' maakte, ieder tien voet lang. Verder werd het plaveisel aan het heilige huisje bijgewerkt, dat wil zeggen 'te (= de) steenen ('steeuen') wegen ofte te keijen in te leggen', zo staat er. Gezien de ondersteunende werken die werden aangebracht, zal het kapelletje weer in geen al te beste staat verkeerd hebben.⁷⁶

Het wekt dan ook geen verbazing dat het stadsbestuur in 1618 noteerde dat het heilig huisje aan de Markt bij de put zeer vervallen was geraakt. Aan de blokmeesters werd opgedragen het kapelletje te repareren. Dat zou hun laatste inspanning zijn op dit gebied, zo stelde het stadsbestuur vast. Het onderhoud zou in het vervolg aan de stad worden overgedragen, samen met de renten waaruit het Blok van de Markt tot dan toe het onderhoud van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje had bekostigd. Nadat het stadsbestuur in 1628

⁷³ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1597/1598, fol. 108, 108vo.

⁷⁴ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1603/604, fol. 236.

⁷⁵ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-5, Rekening 1606/1607, fol. 328; OSA 1458 Stadsrekening 1606/1607.

⁷⁶ GAHt, Archief Negen Blokken, Van Rooy-6, Rekening 1611/1612.

wederom had besloten dat het Blok van de Markt het heilige huisje moest repareren, nam de stad uiteindelijk de kosten voor eigen rekening. Het blok was kennelijk niet erg coöperatief.⁷⁷

In juni 1628 werd een geheel nieuw 'ons L. Vrouwen huysken opte Merckt' opgericht, naar een houten model dat mr. Franchois Schreynerwercker had gemaakt. Metselaar Gerit Gielissen werkte in de week van 10 juni eerst drie dagen aan het huisje, waarna hij een week later 5 ¼ roede en 1 voet om de put van 'Ons L. Vrouwen huysken' kasseide en vuiligheid opruimde. Verder werkte hij anderhalve dag 'int leggen vanden voet' van het heilig huisje op de Markt. Het ging blijkbaar om een gemetselde voet.

De stadsrekening vervolgt met een aantal verzamelposten, die bestaan uit betalingen aan Joris Dur, de steenhouwer (85 g.), mr. Franchois Symons, schrijnwerker (24 g.), Henrick Cuysten, smid (18 g. 5 ½ st.) en Jan vanden Gevel, leverancier van ijzerwerk (55 g.).

In totaal verscheen op de rekening voor het maken van 'ons L. vrouwen huysken opte Merckt' een bedrag van 182 gulden 5 stuivers en 2 oirt, te betalen door de stad.⁷⁸

Kaak of kapelletje

Nu is interessant dat in de Kroniek van Sint-Geertrui de volgende aantekening voorkomt:

'Eodem anno (dat wil zeggen in hetzelfde jaar, namelijk 1628) is de Kaeck gemackt op de Merckt ende een pomp met twee armen.'⁷⁹

Wat dat laatste betreft is de kroniek niet helemaal betrouwbaar, want zoals we zagen waren de pompen op de put waarvan het water uit twee mondstukken kwam, al veel eerder in bedrijf. Intrigerend is vooral de eerste vermelding. Waar de stadsrekeningen uit 1628 het hebben over een heilig huisje, vermeldt de kroniekschrijver de bouw van een kaak. Hier kunnen we uit concluderen dat in elk geval het 'nieuwe' Onze-Lieve-Vrouwehuisje als kaak dienst gedaan moet hebben.

Afbraak

Dit Onze-Lieve-Vrouwehuisje werd in 1632 door het protestantse stadsbestuur afgebroken. Dat zal van mening zijn geweest dat een dergelijk paaps bouwwerk op die plaats niet passend was en daarom moest verdwijnen. Niet overal was men zo stringent. Het heilige huisje bij de Gevangenpoort in de Hinthamerstraat werd in elk geval in 1634 nog door het Blok van de Markt gerepareerd.⁸⁰

In de bijlage van de stadsrekening van 1632 staat dat timmerlieden in de week van 18 september 1632 het 'heyligen huijsken' op de Markt hadden afgenomen en vervoerd. Dezelfde timmerlieden trouwens, die een 'balie' maakten om het gat van de afgebroken put op de Markt, waarin zij het formeel stelden voor het overwelden van de put onder de pomp.⁸¹

Opvallend is dat men vervolgens kennelijk een hele tijd zonder kaak heeft toe gekund, want pas in 1646 werd op de Markt een houten kaak geplaatst. Waarschijnlijk beschikte het stadsbestuur al die tijd over tenminste één

⁷⁷ OSA 177, Conclusieboek (uit de aantekeningen van Jan Buiks), Vergadering van de stad, 4 mei 1618, resolutie. OSA 178, Conclusieboek, in marge: 'heijligen huijsken opde Merckt', Vergadering van vrijdag 17 maart 1628, resolutie.

⁷⁸ GAHt OSA 1479, Stadsrekening 1627/1628, uitgaven aan metselen, opperen, kalk, en uitgaven allerhande zaken.

⁷⁹ Kroniek St. Geertrui, 'Die cChronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch', deel 2, 155 (digitale versie geraadpleegd).

⁸⁰ GAHt, Archief Negen Blokken, Rekening 1633/1634, 14 november 1634, uitgaven aan reparaties.

⁸¹ GAHt, OSA 1523, Bijlage stadsrekening 1631/1632, lijsten van timmerlieden.

andere kaak. Uit de stadsrekeningen blijkt namelijk dat alweer ruim tachtig jaar eerder, in januari 1558, tijdens een hevige storm een kaak in het water was gewaaid, waaruit hij later werd opgevisst. Deze kaak kan niet op de Markt hebben gestaan, maar bevond zich vermoedelijk op de Vismarkt, bij de Haven.⁸² Molius meldt het geval van een vrouw die in 1512 op de Visbrug op de kaak ('caeck') werd gezet.⁸³

Het werk van Jan Heyns

Ondanks alle gegevens over het Onze-Lieve-Vrouwehuisje en de kaak die nu voorhanden zijn blijft de grote vraag: wat is er toch gebeurd met de voet en het steenwerk van de kaak die Jan Heyns, de beroemde loodsmeeester van de Sint-Jan, in 1498 bouwde voor het niet geringe bedrag van 36 Rijnguldens? Bij de put op de Markt stond toen al een heilig huisje, vermoedelijk op een houten voet. Gezien het feit dat het *nieuwe* Onze-Lieve-Vrouwehuisje dat in 1628 op de Markt werd gebouwd in de Kroniek van Sint-Geertrui als kaak bekend staat, is het mogelijk dat ook het *oude* kapelletje reeds als kaak in gebruik was. Het schilderij van de Lakenmarkt, waarop een kluister te zien is die aan de voet van het heilige huisje is vastgemaakt, lijkt een kapelletje af te beelden dat rond 1530 als schandpaal werd gebruikt. Dat zou betekenen dat het huisje op het pyron waar eind 1497 of begin 1498 een plakkaat aan bevestigd werd, korte tijd later is vervangen door een in elk geval gedeeltelijk stenen kapelletje waar Jan Heyns bij betrokken was. Het werk van Heyns werd in 1498 aangeduid als kaak. Dit huisje, met dus zowel een religieuze als een justitiële functie, zou dan in 1628 zijn opgevolgd door een eveneens stenen exemplaar met dubbele functie.

Verwarring

⁸² GAHt, OSA 1409, Stadsrekening 1557/1558, uitgaven allerhande zaken.

⁸³ ed. J.A.M. Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, ('s-Hertogenbosch z.d.), 216, d.w.z. fol. 93, 94 in het originele handschrift.

⁸⁵ ed. J.A.M. Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 216.

Hier is een belangrijk argument tegenin te brengen. Op het schilderij van de Lakenmarkt dat zo'n waardevolle bron van informatie is, lijkt het Onze-Lieve-Vrouwehuisje op een houten voet te staan, geen stenen. Wanneer bovenstaande hypothese juist is, zou dat destijds echter al de hardstenen voet van Jan Heyns geweest moeten zijn.

Een verdere complicerende factor is de vermenging van de religieuze sfeer - namelijk die van het Maria-kapelletje - met negatieve uitwassen in de wereldlijke sfeer, namelijk overtreders die werden bestraft door ze vastgeketend uit te leveren aan algehele spot en verachting. Deze vermenging ligt niet voor de hand. Als de boei aan het kapelletje niet zo duidelijk te zien was op het schilderij van de Lakenmarkt én als de aanwijzingen uit de Kroniek van Sint-Geertrui niet zo eenduidig geweest waren, zou men misschien niet eens op het idee zijn gekomen.⁸⁴ Uit piëteit met Maria zullen de ongelukkigen die aan de kaak stonden wel niet bekogeld zijn geweest met vuilnis en stenen, zoals volgens Molius bij de kaak op de Visbrug het geval was.⁸⁵ Of zouden de reparaties van de glazen van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje op de Markt te maken hebben gehad met harde voorwerpen die verkeerd neerkwamen tijdens dergelijke gerichten?

Conclusie

Het centrum van het oude 's-Hertogenbosch was de Markt, waar zo ongeveer alle terreinen van het stedelijke leven elkaar ontmoetten. Centraal op de Markt stonden de put en het Onze-Lieve-Vrouwehuisje. Het materiaal dat in de Bossche archieven aanwezig is maakt het, samen met de gegevens afkomstig van het bekende schilderij van de Lakenmarkt, mogelijk om tot een reconstructie te komen van beide bouwwerken in de zestiende en zeventiende eeuw. Vooralsnog echter blijft een aantal vraagtekens staan wat betreft de functie van het Onze-Lieve-Vrouwehuisje.

Bijlage 2

Bijdrage namens het Stadsarchief van de gemeente 's-Hertogenbosch

Door dr. A. Vos

De Historische betekenis van de drinkwatervoorziening op de Markt

Inleiding

De geschiedenis van 's-Hertogenbosch is vanaf het begin nauw verbonden met het water. De stad werd kort voor 1200 gesticht op een plaats die wegens de hydrografie de toegangspoort vormde tot het huidige oostelijk Noord-Brabant. De Dieze die in vele armen door de stad heen stroomde vormde de levensader van de stedelijke gemeenschap. De rivier diende als transportmiddel, als bron van drinkwater, om afvalwater op te lozen, om de was te doen en voor bedrijven om er hun water uit te putten. Water: levensader, maar ook bron van ziekte en oorzaak van dood en verderf.

Een ongezond klimaat

Tijdens de pestepidemie in de jaren dertig van de zeventiende eeuw bracht de gereformeerde ziekentrooster Mr. Cornelis met zijn werkzaamheden zichzelf en zijn gezin in 'groot peryckel'. In 1637 had hij de pestlijders 'in hun crancken dootbedde getroost'. Ook zijn gezin ontkwam niet aan de pest. Twintig weken heerste de ziekte in zijn gezin; vier van zijn kinderen stierven.

De vlo die de zwarte rat bij zich droeg was de oorzaak van de pest. Zoals in veel buurten krioelde het van ongedierte dat zich wel voelde in en bij het water van de Dieze, een allesbehalve pittoresk stadsriviertje. Alle vuil werd in de rivier geschoven, terwijl het water ook gebruikt werd voor consumptie. Nog eeuwenlang zou de Dieze als riool fungeren dat haar best deed om door de stad te stromen.

Het stadsbestuur vaardigde talloze geboden en verboden uit om vervuiling tegen te gaan.

In 1684 verscheen een verordening op het schoonhouden van de straten. Kinderen mochten niet meer op straat poepen. Boete 3 gulden. En er zou beter opgelet worden dat er geen huisvuil in de Dieze werd gedumpt. In de negentiende eeuw was het niet veel beter gesteld met de hygiëne. Nog in 1839 verbood de stedelijke overheid het slachten van varkens op straat. Het slachtafval werd de Dieze ingeveegd!

Drinkwater

In 1871 was de Bosschenaar nog steeds aangewezen op pompen en waterputten en op de Dieze waar afval in werd geloosd. Vaak lagen de water- en de privaatputten naast elkaar of op enkele meters afstand van elkaar. Doordat de beerputten slecht gemetseld waren, drongen fecale stoffen door in de grond. Bij een proefboring naar drinkwater in dat jaar bleek zelfs dat op een diepte van 35 meter de bodem met dit afval was doordrenkt. Waterputten werden dus gewoon met kwalijke stoffen besmet. In hetzelfde jaar waren voor 122 arbeiderswoningen slechts 9 pompen beschikbaar.

De Bossche geneesheer M.J. Godefroi had niet lang daarvoor gewezen op de achterbuurten waar de bewoners 'er aan gewoon geraakt zijn, de straat ongestoord te beschouwen als den vergaarbak van alle mogelijke onreinheid. Geen hoek, geen pakhuis, geen open erfje, geen boom, die niet, bezoedeld met de walgelijkste excrementen, getuigen van het dierlijke en onbeschaafde van den daar levenden mensch!'. De vuiligheid en het slechte drinkwater waren volgens Godefroi de oorzaken de cholera die in die eeuw in Den Bosch hard toesloeg.

In 1853 werd alleen in de voornaamste straten van de stad riolering aangelegd. Pas in 1868 jaar werd de aanleg van riolering in de Schilderstraat voltooid. Al deze riolen loosden op de Dieze. In 1871 besloot de gemeenteraad fecaliën in gesloten tonnen af te voeren. Den Bosch bleef ook wat de hygiëne betreft ver achter bij andere steden in ons land. Het volstrekte gebrek aan hygiëne was er mede oorzaak van dat de kindersterfte in 's-Hertogenbosch buitensporig hoog was, hoger dan in geheel Nederland, dus ook hoger dan steden als Amsterdam en Rotterdam!

Waterput op de Markt

In 1880 bestond in 's-Hertogenbosch geen waterleiding en arbeiders bleven na de komst van het waterleidingnet voorlopig ook nog verstoken van een kraantje in huis. Zij moesten drinkwater gaan halen. Dat waren de mensen al veel langer gewend. Al in de Middeleeuwen liepen ze naar de put en pomp. Een grote stenen put bevond zich volgens Van Heurn 'van ouden tijden midden op de Markt'. De Markt was, zoals overal, een ontmoetingsplaats en de put, een stedelijk prestigeobject, was wellicht ook een 'hangplek'. Maar onder de goede 'borgeren' bevonden zich altijd weer lieden die het belang van deze 'levende bron' niet inzagen. Het is duidelijk dat het effect van zo'n prestigeobject grondig bedorven werd door bekladding en gedumpte viezigheid van allerlei soort. Hierbij was niet alleen het psychologische effect in het geding, maar ook de basisfunctie, de leverantie van schoon drinkwater, kwam direct in gevaar.

Daarom treffen we al vanaf 1530 in het Gebodenboek herhaalde verbodsbepalingen aan tegen het dumpen van '...verscheyden vuylicheden, doode beesten, houdt, beenderen ende steenen...' in de put. Maar ook het wildplassen '...oft seyn gevoech te doene...' waardoor het water 'onsuver ende onbequaem' werd om mee te 'coeken' (koken), werd streng aangepakt. Hier paste geen gedoogbeleid en overtredingen werden niet getolereerd. En dan waren er nog de vandalen die de ketting en de emmer vernielden. Wie daarop betrapt werd, hing een boete boven het hoofd van 9 stuivers. Hoe oud de waterput op de Markt is weten we niet. De put was er waarschijnlijk al in de eerste helft van de 15e eeuw. De put waarover in dat jaar (1530) werd gesproken bevond zich toen in een puthuis. Zo'n puthuis is er nog in Veere, achter de Grote Kerk. Dat huisje rond de put moest het water beschermen tegen de vandalen die er van alles en nog wat ingooiden. Het is niet onwaarschijnlijk dat juist in dat jaar maatregelen werden genomen om het water in de put op de Markt te beschermen. Want in 1530, zo lezen we in de Kroniek van Sint Geertruy, heerste in de stad 'een siecte van rooth melissoen ofte bloetganck die veele menschen wegsleepte'. De kroniekschrijver zocht de oorzaak in het vervuilde water. Zo verspreidde de Dieze een afschuwelijke stank.

Schoon water was van levensbelang, maar niet altijd voorhanden. Water dronken de mensen bij voorkeur niet. Bier, dat tijdens de bereiding gekookt werd, was de volksdrank bij uitstek, maar ook bierbrouwers waren er bij gebaat dat het water niet al te vuil was. Water werd natuurlijk wel gebruikt om erin te koken. Veel huizen bezaten regentonnen, waaruit tamelijk zuiver drinkwater kon worden getapt. Dit was echter dikwijls niet voldoende. Water uit een put of pomp was dan nodig als aanvulling.

Op schoon water uit putten moest je zuinig zijn. Het dak boven de put op de Markt en de bijna gesloten omheining – een puthuis - dienden er waarschijnlijk voor dat er geen troep en afval in de put werden gegooid. Bovendien zorgde het puntdak ervoor dat het - toen nog - schone regenwater in de put terecht kwam. In de zestiende eeuw kreeg de put een bewaker die zorgde dat het puthuis 's nachts gesloten was.

In 1632 verscheen een hardstenen pomp, gemaakt van oude grafzerken uit de Sint-Jan. De beeldhouwer Mr. Henrick Wyler ontwierp er drie modellen voor, waaruit er één gekozen werd. Na 150 jaar bleek deze pomp 'vergaan'. Er werd besloten een nieuwe hardstenen pomp te maken, waarvoor men een groot bedrag uittrok – 534 gulden – omdat de pomp 'tot versiering der stad zoude strekken'. Rond deze pomp kwamen vier blauwe stenen pilaren. Zowel de stadspuit als -pomp werden in een ongelooflijk vieze stad door de overheid beschermd. De stadsregering trad op tegen vandalen en wildplassers. Wie de bron niet met respect behandelde, kreeg straf. Soms hielp dat. Schoon water was immers van levensbelang.

Vooruitgang

In de negentiende eeuw deed de stedelijke overheid vrijwel niets aan verbetering van de hygiëne of de woningnood. Toentertijd achtte men dit de taak van het particulier initiatief. Bovendien speelde het kostenaspect een voorname rol én stelde men andere prioriteiten.

Het gemeentebestuur werd overheerst door liberaal denkende heren die weinig interesse toonden voor maatregelen gericht op verbetering. Tegenover de Gemeenteraad stond de Gezondheidscommissie waarin artsen en andere verlicht denkenden zitting hadden. De commissie kwam voortdurend met voorstellen: riolering, verklaar woningen onbewoonbaar, verbeter de

organisatie van de reiniging zodat alle straten schoongehouden worden, zorg voor een beter toezicht op de kwaliteit van levensmiddelen enz. enz. De raad deed weinig met al deze ideeën.⁸⁶

In 1887, 34 (!) jaar later dan in Amsterdam, stroomde er voor het eerst via een waterleiding schoon water in de stad. Het uit Rosmalen afkomstige heidewater was echter alleen verkrijgbaar voor hen die dat konden betalen. Vanaf dat jaar konden de Bossche burgers zich aanmelden voor een aansluiting op het waternet. Waarvan dankbaar gebruik werd gemaakt. Telde het waterleidingnet van Den Bosch in 1887 nog maar 32 aansluitingen, een jaar later waren dat er al 462. Aangelegde waterleidingen waren dan ook het eerst bestemd voor de eigenaars van ruime woningen en niet voor arbeiders die bijvoorbeeld in de Schilderstraat woonden. Tradities en oude denkbeelden maar ook een andere kijk op het leven vormden een blokkade. En dan konden de artsen nog zo goed opgeleid zijn, nog zo goed weten wat er moest en wat niet, zij preekten en smeekten voor dovemans oren. Onder elkaar en in hun rapporten klaagden zij over de 'domheid' van de bevolking. De bevolking inclusief de liberale Bossche raadsleden rond 1890 waren niet ontvankelijk waren voor de ideeën van de Gezondheidscommissie. De feiten zijn niet te weerleggen. De Raad ontweek het probleem. Kortom, ze geloofden het wel.

Den Bosch bleef achter

Aan het eind van de 19de eeuw was men er elders op vooruit gegaan. In Den Bosch was echter weinig veranderd. Maar wat in 1779 nog normaal was, werd honderd jaar later steeds minder geaccepteerd. Zeker toen men de Bossche cijfers begon te vergelijken met die uit andere steden, werden sommigen ongerust. In 1891 zond de Gezondheidscommissie een nota aan de Gemeenteraad met 10 tabellen als bijlage. De cijfers waren overduidelijk en dus nogal pijnlijk.

Een jaar later voteerde de Gemeenteraad een krediet om een onderzoek in te stellen naar de oorzaken van het hoge sterftecijfer. Tezeldertijd werd echter

een voorstel van de pas benoemde directeur van gemeentewerken, ir. Kerkhoff, om de staat van de riolen te onderzoeken aangehouden. Het bleef sukkelen en voorlopig bleven sterfte en zuigelingensterfte hoog. De nieuwe woonwijk die vanaf 1893 in 't Zand verrees, bestond vooral uit woningen voor de stedelijke middenklasse. De arbeiders en het proletariaat bleven voorlopig zitten waar zij zaten: in al genoemde volksbuurten die overvol bleven en waar nog maar weinig huizen waren aangesloten op de gloednieuwe drinkwaterleiding.

De gunstige economische conjunctuur in de periode 1850-1880 had de positie van de middenklassen versterkt. Het was logisch dat deze groepen streefden naar meer politieke macht. Deze opkomende groepen hadden hun pijlen kunnen richten op de slechte gezondheidstoestand en het gebrek aan hygiëne. Dit deden zij ook in de grote steden in Holland. Het merkwaardige is dat dit streven in het katholieke zuiden zich aanvankelijk toespitste op wat wij later de emancipatie van de katholieken zijn gaan noemen. Het streven het hele leven in het teken te stellen van de religie. De radicale katholieken wonnen de strijd met glans. Na 1893 was het gedaan met de liberalen.

Drinkwater buiten Den Bosch

In 1887 kon men in Den Bosch voor het eerst leidingwater tappen, terwijl deze heuglijke gebeurtenis al in 1853 in Amsterdam kon worden gevierd. In de tijd daarvoor kwam het drinkwater net als in Den Bosch uit putten, bronnen, en rivieren. Vooral in de steden was dit water een bron van infectieziekten, zoals tyfus en cholera, waar men overigens geen weet van had. In de loop van de 17e eeuw werden de oude kettingputten vaak vervangen door putten met een pomp, daardoor kon het water makkelijker en dieper opgepompt worden maar de hygiëne bleef slecht. In diezelfde eeuw begon men waterleidingen aan te leggen die gevoed werden met ongezuiverd rivierwater, de Duitsers liepen voorop bij deze ontwikkeling. Aan het eind van de 17e eeuw werden ook steeds vaker watertorens gebruikt, waarin het water werd opgestuwd. Van

⁸⁶ De feiten en cijfers die J.J.M. Franssen in zijn dissertatie - *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw* (1976) - aanvoert zijn overtuigend genoeg. Volgens Franssen was het gemeentebestuur niet voortvarend genoeg, het was passief. De raad bestond uit liberale heren die aan de eigen bezittende klasse dacht en niet aan de onderkant van de samenleving.

daaruit ging het water naar de huizen van de gegoede burgerij, de gewone bevolking bleef aangewezen op putten.

Vanaf ongeveer 1840 waren er plannen om een waterleidingnet aan te leggen om stedelingen in Holland te voorzien van schoon drinkwater. Probleem was echter telkens de financiering. Drinkwater was (nog) geen taak van de overheid, dus moesten particulieren het geld bij elkaar zien te krijgen. In 1851 richtte C.D. Vaillant, die al eerder plannen ontworpen had, tevens de Amsterdamsche Duinwater-Maatschappij op.

Op de valreep meldden zich echter Engelse financiers. De graafwerkzaamheden startten eind 1851 en op 6 juni 1853 kwam er voor het eerst water uit een fontein bij de Haarlemmerpoort in Amsterdam. Op 12 december 1853 konden Amsterdammers voor het eerst drinkwater halen bij het tappunt aan de Haarlemmerpoort voor een cent per emmer.

In 1856 waren 1397 woningen, 40 fabrieken en 30 openbare instellingen op de waterleiding geabonneerd, dit aantal nam snel toe. Het nut van de waterleiding bewees zich in 1866, in dat jaar werd Nederland getroffen door een cholera-epidemie. Het aantal doden in Amsterdam bleef laag, achteraf is bekend waarom: het waterleidingnet en de aanleg van een riolering.

Toen het Rijk zich met het drinkwater bemoeide, kwam rond 1900 de watervoorziening via leidingen in een stroomversnelling en er kwamen steeds meer waterleidingbedrijven. De eerste groepswaterleiding, waarop verschillende kleinere gemeenten werden aangesloten, dateert van 1911. Steeds meer gemeenten sloten zich aaneen en richtten samen een waterleidingbedrijf op. Ook particuliere bedrijven zagen toekomst in het water en richtten op hun beurt bedrijven op. De provincies beperkten zich tot het stimuleren van gemeentelijke en particuliere initiatieven. Tussen 1920 en 1930 kwamen in alle provincies provinciale waterleidingverordeningen tot stand om de kwaliteit van het drinkwater te waarborgen. In 1913 werd het Rijksinstituut voor de Drinkwatervoorziening (RID) opgericht. In 1949 waren 712 van de 1054 gemeenten die Nederland toen telde op de waterleiding aangesloten, daarmee beschikte 75% van de Nederlandse bevolking over leidingwater.

In 1957 kwam de Waterleidingwet tot stand, deze wet moest de kwaliteit van het water en de continuïteit van de levering garanderen. Sindsdien hebben het Rijk en de Europese Unie zich met wet- en regelgeving steeds meer met kraanwater en de voorziening daarvan bemoeid. Tegenwoordig houdt de VROM-Inspectie toezicht op de waterbedrijven. Intussen fuseerden de waterleidingbedrijven. In 2000 telde Nederland nog 24 waterleidingbedrijven, inmiddels zijn er - in 2011 - nog 10.

Aart Vos
mei 2012

Bronnen:

- eigen onderzoek (o.m. 'Een put op de Markt : schoon water in een vieze stad' in: *Bosche Bladen* jrg. 4 (2002) nr. 3, p. 83-85 en onderzoek toestand Schilderstraat, verwerkt in boekje *Schoon schamel schilderachtig: de geschiedenis van de huisvesting van handwerkslieden, hoeren en huurders in de Schilderstraat te 's-Hertogenbosch*, 2008).
- aantekeningen Ton Kappelhof.
- voor invoering drinkwater Holland: Wikipedia.

S t a d s p u t e n O n z e - L i e v e - V r o u w e h u i s j e